

D.B. Baris
Mej. J.H.A. Tolhuizen

DE LANDARBEIDERS IN HET WESTBRABANTSE ZEEKLEIGEBIED

Een onderzoek in samenwerking met de
"Commissie Arbeidsonderzoek" van het
Provinciaal Onderzoekcentrum voor de
land- en tuinbouw in Noordbrabant

L 6
13 B

Studies
No. 13

Oktober 1964

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
LIJST VAN BIJLAGEN	4
WOORD VOORAF	5
INLEIDING	7
HOOFDSTUK I DE AGRARISCHE BEDRIJFSTAK	10
§ 1. De produktieomstandigheden	11
§ 2. De produktierichting en de arbeidsorganisatie	12
§ 3. Het arbeidsaanbod en de werkgelegenheid voor landarbeiders	16
§ 4. Het pendelen in het gebied van onderzoek	18
HOOFDSTUK II DE LANDARBEIDERS	23
§ 1. De landarbeiders volgens verschillende tellingen	24
§ 2. De leeftijdsopbouw van de landarbeiders	28
§ 3. Vergelijking van de tellingen 1961, 1962 en 1963	31
§ 4. Enkele conclusies over de recente ontwikkeling van het aantal landarbeiders	33
HOOFDSTUK III DE SOCIALE POSITIE EN DE BINDING AAN DE LANDBOUW VAN DE LANDARBEIDERS	35
§ 1. De afkomst van de landarbeiders	37
§ 2. Vakbekwaamheid en onderwijs van de landarbeiders	38
§ 3. De verhouding boer-arbeider	43
§ 4. De woonpositie	45
§ 5. De landarbeider en zijn beroep	47
§ 6. De beroeps- en schoolkeuze van de landarbeiders- zoons	48
§ 7. Beroepen van de landarbeidersdochters	50
HOOFDSTUK IV DE LANDARBEIDERSVROUWEN EN HET LANDARBEIDERSBEROEP	52
§ 1. De mening van de vrouwen over het beroep van de man en/of zoon	52
§ 2. De mening over het beroep landarbeider en de woonsituatie	56
HOOFDSTUK V DE TOEKOMSTIGE ONTWIKKELING VAN DE ARBEIDSBEZETTING	59
§ 1. Een visie op de toekomstige arbeidsbezetting	60
§ 2. Enkele alternatieve veronderstellingen voor de toekomstige vermindering van arbeidskrachten	62
SAMENVATTING EN CONCLUSIES	65

LIJST VAN BIJLAGEN

Blz.

1. Bouwplan in 1962 per gemeente	76
2. De tuinbouw in 1962	77
3. De tuinbouw in 1962 (afgerond in ha)	78
4. De rundveebezetting in 1962	79
5. De leeftijdsopbouw in 1961	80
6. Leeftijdsopbouw volgens het B.P.L.	81
7. Leeftijdsopbouw volgens de B.V.A.B.	82
8a. Indices voor 1961 per leeftijdsklasse volgens B.P.L. 1956 = 100	83
8b. Indices voor 1961 per leeftijdsklasse volgens B.V.A.B. 1958 = 100	83
9. Primaire toevloeiing en secundaire afvloeiing van landarbeiderszonen	84
10. Berekening van het aantal landarbeiders bij verschillende veronderstellingen gegeven in hoofdstuk V	85
11. Algemene verhouding boer-arbeiders	86
12. Persoonlijke verhouding boer-arbeider	87
13. Leeftijfsverschil boer-arbeider en persoonlijke verhouding boer-arbeider	88
14. Factoren die de algemene verhouding boer-arbeider ongunstig beïnvloeden	89
15. Ontwikkeling algemene verhouding boer-arbeider in de laatste 10 jaar	90
16. Vakbekwaamheid	91
17. Onderwijs landarbeiders	92
18. Reden van het volgen van landbouwonderwijs en het nut van onderwijs	93
19. Noodzakelijkheid voor het volgen van een vakopleiding	94
20. Beste vorm van onderwijs voor een vakopleiding voor landarbeiders (spontane reactie)	95
21. Beste vorm van onderwijs voor een vakopleiding (na raadploeging van de onderwijsmogelijkheden)	96
22. Bereidheid tot het volgen van een cursus	97
23. Beroep of bezigheid van de dochters van landarbeiders	98
24. Afstand tot het werk	99
25. Juridische woonpositie	100
26. Voorkeur voor ligging van de woning	101
27. Uitspraken behorend bij de mening van het landarbeidersberoep	102

WOORD VOORAF

Bij de bestudering van de arbeidsorganisatie en de mechanisatie op de akkerbouwbedrijven in het Westbrabantse kleigebied ontstond bij de "Werkgroep Arbeidsvraagstukken" van het Provinciaal Onderzoekcentrum voor de Land- en Tuinbouw in Noordbrabant behoefte aan meer inzicht in de huidige situatie en de ontwikkelingstendenties bij het aanbod van landarbeiders.

Dit te meer daar uit dit nog overwegend agrarisch gebied reeds dagelijks grote aantallen personen in het Rotterdamse havengebied werken. Bovendien is in het kader van de Deltawerken een verdere ontsluiting van dit gebied te verwachten. Deze ontwikkelingen kunnen van grote betekenis zijn voor de arbeidsvoorziening in de landbouw. Zij vormden mede aanleiding voor de "Werkgroep Arbeidsvraagstukken" om aandacht te gaan besteden aan het aanbod van landarbeiders.

Om dit voornemen te realiseren heeft de "Werkgroep Arbeidsvraagstukken" het L.E.I. gevraagd een onderzoek in te stellen naar de aantalsontwikkeling en enkele andere aspecten van de voor de arbeidsvoorziening in het Westbrabantse kleigebied zo belangrijke groep landarbeiders.

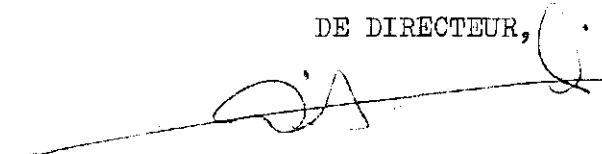
Het was in dit verband een gelukkige omstandigheid, dat ten tijde van dit verzoek de afdeling Streekonderzoek van het L.E.I. bezig was met de voorbereiding van een landelijk onderzoek naar de landarbeiders in de akker- en weidegebieden. Dit maakte het mogelijk de gegevens van de Westbrabantse keuzegemeenten van het landelijke onderzoek, nl. Dinteloord en Fijnaart, te benutten bij het onderzoek naar de situatie en ontwikkeling bij de landarbeiders in West-Brabant.

Op deze wijze kon, behalve op de samenstelling van de landarbeidersgroep en op de aantalsontwikkeling bij de diverse categorieën landarbeiders in het verleden, o.m. ook worden ingegaan op het onderwijs en de vakbekwaamheid van de landarbeider, op zijn binding aan de landbouw, op de school- en beroepskeuze van de landarbeiderszoon en op de houding van de landarbeidersvrouw ten opzichte van het beroep van landarbeider.

De opzet en het verslag van het onderzoek werden uitvoerig besproken in de "Werkgroep Arbeidsvraagstukken" van het P.O.C. in Noordbrabant. Deze werkgroep heeft aldus een belangrijke bijdrage geleverd aan de opzet en de uitvoering van het onderzoek.

Het onderzoek werd uitgevoerd op de afdeling Streekonderzoek door de heer D.B. Baris, onder leiding van ir. A.L.G.M. Bauwens. Mejuffrouw J.H.A. Tolhuizen, soc. cand., schreef het hoofdstuk over de landarbeidersvrouw.

DE DIRECTEUR, (C)

's-Gravenhage, oktober 1964

(Prof.dr. A. Kraal)

INLEIDING

2° Het gebied van onderzoek omvat het landbouwgebied de Noordwesthoek, uitgezonderd de gemeenten Halsteren en Terheyden. Het gebied behoort tot het Zuidwestelijk kleigebied. Het is zowel wat betreft de agrarische structuur als wat betreft produktierichting aan het Zuidwestelijk kleigebied verwant. De grond bestaat overwegend uit lichte klei. Er komen evenals op de andere zeekleigebieden relatief veel grote bedrijven voor, zodat het beeld door de grote bedrijven wordt beheerst. Typerend voor de produktierichting zijn de relatief geringe oppervlakte grasland en een bouwplan, waarvan de teelt van hakvruchten de hocksteen vormt.

Het gebied vertoont door het ontbreken van voldoende niet-agrarische werkgelegenheid een sterk agrarische inslag. In 1960 bestond 25% van de mannelijke beroepsbevolking uit agrariërs en in 1947 was dit cijfer 50%. De relatieve daling van de agrarische beroepsbevolking is in geringe mate veroorzaakt door groei van de bevolking. De voornaamste oorzaak van de vermindering van de agrarische beroepsbevolking is de afvloeiing van boerenzoons en landarbeiders uit de landbouw gekoppeld aan de geringe toetreding van agrarische beroepspersonen.

Het voorkomen van veel grote landbouwbedrijven sluit in dat de arbeidsvoorziening in de landbouw voor een groot deel van vreemde (d.w.z. niet tot het gezin van de boer behorende) arbeidskrachten afhankelijk is. Deze vreemde arbeidskrachten waren in het verleden, ondanks een vrij intensief bouwplan, in ruime mate aanwezig. Het seizoenkarakter van de landbouw betekent bij ontstentenis van niet-agrarische werkgelegenheid, dat er veel seizoenwerkloosheid optreedt. Het feit dat er weinig niet-agrarische werkgelegenheid was en de ongunstige geografische ligging ten zuiden van het Hollands Diep betekende dat de soms grote werkloosheid sterk structureel was bepaald. Het zal duidelijk zijn dat de arbeidsvoorziening in de landbouw in deze situatie voor de boeren weinig zorgen baarde. De ontwikkeling van de laatste 10 jaar heeft echter het ruime aanbod van arbeidskrachten aanzienlijk ingekrompen. Het pendelen - ontstaan door werkgelegenheid elders en door het tot ontwikkeling komen van de motorisering - heeft veel arbeiders naar niet-agrarische bedrijfstakken buiten het gebied doen afvloeien. De toekomstige vaste oeververbinding met Numansdorp doet vermoeden dat het verschijnsel van het pendelen door bekorting van de afstanden binnen het Deltagebied zal toenemen. Bij een inkrimpend arbeidsaanbod komt de boer, voor wat de arbeidsvoorziening betreft, telkens voor nieuwe opgaven te staan. Het is daarbij de vraag of in de toekomst alleen mechanisatie en arbeidsorganisatie het hoofd zullen kunnen bieden aan een vermindering van het aanbod van landarbeiders.

De arbeidsvoorziening wordt bepaald door factoren van vraag en aanbod. Dit onderzoek is er speciaal op gericht het arbeidsaanbod van landarbeiders te leren kennen. Een vraag die zich hierbij voordoet is: hoe groot zal het aantal landarbeiders in de toekomst zijn? Dit onderzoek heeft als centraal thema de samenstelling van de landarbeiders-

groep en de ontwikkeling van deze beroepsgroep in het verleden en in de toekomst. Uiteraard is een enigszins exacte benadering in cijfers van de toekomstige ontwikkeling niet te geven. Wel kunnen hieromtrent bepaalde verwachtingen bestaan.

Voor het onderzoek zijn twee soorten informatiebronnen gebruikt. De eerste bron bestaat uit tellingen die door het Landbouw-Economisch Instituut (L.E.I.) aan andere instellingen zijn ontleend. Deze instellingen zijn het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.), de Bedrijfsvereniging van het Agrarisch Bedrijf (B.V.A.B.) en het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (B.P.L.) 1). Deze tellingen dienen in hoofdstuk II voor de bepaling van het aantal landarbeiders in de verschillende jaren. Door vergelijking van verschillende jaren kon een inzicht in de recente ontwikkeling worden verkregen. Bij de opzet van het onderzoek is uitgegaan van het cijfermateriaal van 1961. Toen het onderzoek bijna was afgelopen werden gegevens bekend over het aantal landarbeiders in 1962. Voor de vaste landarbeiders werden ook cijfers over 1963 bekend. Deze gegevens zijn eveneens in hoofdstuk II ondergebracht. Om praktische redenen is dit gebeurd door deze latere cijfers van 1962 en 1963 apart met 1961, dus los van de jaren voor 1961, te vergelijken. In hoofdstuk I wordt met behulp van genoemde tellingen een beschrijving gegeven van de agrarische bedrijfstak. Aan de orde worden gesteld de agrarische bevolking, de werkgelegenheidssituatie voor landarbeiders, de produktieomstandigheden, de produktierichting en de omvang van het pendelen. De ontwikkeling van het aantal landarbeiders krijgt tegen de achtergrond van de agrarische structuur, de produktierichting en de omvang van het pendelen meer reliëf.

De tweede bron van informatie bestaat uit de enquêtes 1952 en 1963 door het L.E.I. in het kader van landelijke onderzoeken onder landarbeiders in de gemeenten Fijnaart en Dinteloord verricht. Vooral de enquête 1963 is uitgebreid geweest en bevat o.m. veel gegevens over de sociale positie, de houding van de landarbeiders t.o.v. hun beroep en het vermoedelijke verloop van de arbeidsbezetting op het bedrijf van de werkgever. Deze factoren zijn naast andere van belang voor de toekomstige afvloeiing van het aantal landarbeiders. De gegevens over de sociale positie van de landarbeiders en de houding van de landarbeiders t.o.v. hun beroep zijn verwerkt in hoofdstuk III. Bij de enquête 1963 is aan de landarbeidersvrouwen gevraagd naar hun mening over het beroep landarbeider. De mening die de landarbeidersvrouwen over het beroep landarbeiders hebben, zijn ook van invloed op de afvloeiing van landarbeiders. Deze gegevens zijn in hoofdstuk IV verwerkt. In hoofdstuk V wordt een beschouwing gegeven over de toekomstige ontwikkeling van het aantal landarbeiders. De verwachting over de toekomstige ontwikkeling is vooral gebaseerd op de enquêtegegevens van 1963.

1) Sinds 1 januari 1963 hebben de B.V.A.B. en het B.P.L. hun administratie gedelegeerd naar de Stichting Agrarisch-Sociale Fondsen (het A.S.F.).

Bij deze enquête hebben de landarbeiders hun mening te kennen gegeven over het toekomstige verloop van de arbeidsbezetting op het bedrijf van hun werkgever. Tevens is de mening van een aantal werkgevers gevraagd over de ontwikkeling van de arbeidsbezetting in de toekomst. Op grond van deze gegevens is een onderste grens van daling van de arbeidsbezetting vastgesteld. De beschouwingen in hoofdstuk V zijn op een daling van de arbeidsbezetting tot die grens georiënteerd. Ook de veranderingsgezindheid van de landarbeiders en de ontwikkeling in het verleden zijn in aanmerking genomen.

De gegevens van slechts twee enquête-gemeenten vormen een wat zwakke basis voor het onderzoek. Het lijkt evenwel mogelijk om mede door de uitgebreidheid van het onderzoek een inzicht te verkrijgen de sociale positie van de beroepsgroep in dit gebied. Gezien het uitgebreide pendelen in Fijnaart en Dinteloord zijn deze gemeenten te beschouwen als representanten van een gebied dat vooral in de jaren na 1955 sterk in beweging is gekomen.

De gemeenten in het gebied van onderzoek zijn:

- Nieuw-Vossemeer
- Steenbergen en Kruisland
- Dinteloord en Prinsland
- Fijnaart en Heiningen
- Willemstad
- Standdaarbuiten
- Klundert
- Zevenbergen

De gemeente Halsteren bestaat voor de helft uit klei en voor de helft uit zand. Voor de beschrijving van de agrarische structuur en de produktierichting wordt, tenzij anders vermeld, ook deze gemeente in beschouwing genomen.

HOOFDSTUK I

DE AGRARISCHE BEDRIJFSTAK

In de navolgende paragrafen van dit hoofdstuk zal een korte beschrijving worden gegeven van de produktieomstandigheden, van de produktierichting en de arbeidsorganisatie en van het arbeidsaanbod en de werkgelegenheid. De produktieomstandigheden vormen de basis voor de uitoefening van het landbouwbedrijf. Ze hebben als kenmerk dat ze moeilijk te wijzigen zijn door de individuele boer. De feitelijke mogelijkheden voor de produktierichting en de bedrijfsorganisatie zijn voor een belangrijk deel door de produktieomstandigheden bepaald. Bij de beschrijving van het arbeidsaanbod gaat het er vooral om het aandeel van de landarbeiders in het totale aanbod te kennen. Bij de werkgelegenheid gaat het erom te zien hoeveel arbeidsplaatsen er voor vreemde arbeidskrachten - dat wil dus zeggen, niet tot het gezin van de boer behorende - zijn.

Er zal voor de beschrijving van het produktieplan zoveel mogelijk van de landbouwtelling van 1962 gebruik worden gemaakt. Dit materiaal geeft evenwel geen onderscheiding naar hoofdberoep. Het kan voor een goed inzicht evenwel nodig zijn een onderscheiding naar hoofdberoep aan te brengen. In die gevallen zullen de cijfers van de landbouwtelling van 1959 worden gebruikt.

Voor 1959 blijkt, dat 66% van grondgebruikers van hoofdberoep landbouwer is, 6% hoofdberoep tuinder en 28% overige beroepen. De oppervlakte cultuurgrond door deze groepen in gebruik is resp. 95%, 2% en 3%. De grondgebruikers met overige beroepen zijn landarbeiders en niet-agrarische beroepspersonen. Het betreft in het algemeen kleine bedrijfjes. De gemiddelde grootte van de oppervlakte grond in gebruik bij deze groep is 1,6 ha. In het algemeen zijn de bedrijven van deze laatste categorie grondgebruikers geen landbouwbedrijven in de volle betekenis van het woord. De geringe oppervlakte cultuurgrond in gebruik door deze groep maakt dat ook de betekenis van deze bedrijven voor de totale bedrijfstak betrekkelijk gering is. Met het oog hierop zal zoveel mogelijk alleen de situatie voor landbouwers en tuinders worden gegeven. Is het niet mogelijk een onderscheid naar hoofdberoep aan te brengen, dan worden de cijfers voor alle grondgebruikers gegeven. Uit het vorengaande blijkt evenwel dat alleen indien er cijfers per bedrijf worden gegeven, er een verschil kan zijn tussen het totaalbeeld en het beeld dat de zuivere landbouwbedrijven vertonen. In andere gevallen wordt het totaalbeeld beheerst door de landbouwbedrijven. (95% van de cult.gr.), zodat de totaalcijfers ook conclusies t.a.v. de landbouwbedrijven rechtvaardigen.

§ 1. De produktieomstandigheden

De voornaamste produktieomstandigheden zijn:

- a. de grondsoort;
- b. de waterstaatkundige toestand;
- c. de verkaveling en ontsluiting;
- d. de verhouding pacht-eigendom;
- e. de bedrijfsgrootte.

Ad a. De grondsoort

Zoals in de inleiding reeds vermeld bestaat de bodem voornamelijk uit lichte klei. Alleen langs het Hollandsch Diep komen zwaardere stukken voor. De grond is over het algemeen vruchtbaar en laat een ruime keuze van gewassen, waaronder tuinbouw- en fruitteeltgewassen, toe.

Ad b. Over de waterstaatkundige toestand kan het volgende worden opgemerkt. De polderbemalingen en uitwateringssluizen hebben over het algemeen een voldoende capaciteit bij grote neerslag snel het overtollige water te kunnen lozen. Rondom Zevenbergen bestaan nog een aantal kleine waterschappen. Deze waterschappen wateren op elkaar uit. Het uitslaan van water van de ene polder in de andere moet als een belemmering voor een vlotte waterlozing worden gezien. Een aantal poldersloten wordt door gebrek aan arbeidskrachten en door het feit dat men nog niet voldoende gebruik maakt van de mechanisatiemogelijkheden op dit gebied niet goed onderhouden. Hoewel praktisch al het land is gedraineerd en de sloten veelal diep zijn, laat detailontwatering in een aantal gevallen te wensen over. Als oorzaak hiervoor is te noemen de ouderdom van de drainage, die in vele gevallen aan vernieuwing toe is. Belemmeringen voor de vernieuwing van de drainage zijn vaak:

1. de minder goede toestand van de poldersloten;
2. de grote kapitaalbehoefte die door drainage ontstaat;
3. het bestaan van veel pachtgrond.

Ad c. De verkaveling en ontsluiting vertonen over het algemeen een gunstig beeld.

Ad d. De verhouding pacht-eigendom wordt gekenmerkt door een sterke overheersing van de pacht. In 1950 wordt voor de westelijk zeekelegronden de verhouding pacht-eigendom weergegeven als 3:1. De pachtsituatie wordt gekenmerkt door niet-agrarische grondbezitters, die hoeven, dan wel grotere aaneengesloten of dicht bij elkaar gelegen stukken grond verpachten. In dergelijke omstandigheden zijn in de pachtwet voor de pachter in het algemeen voldoende waarborgen voor de continuering van het grondgebruik aanwezig.

Ad e. De bedrijfsgrootte is een belangrijke produktieomstandigheid. Kleinere landbouwbedrijven blijken per werker een kleiner arbeidsinkomen op te leveren dan grotere bedrijven. Voor tuinbouwbedrijven is de oppervlakte grond minder een maatstaf voor de bedrijfsgrootte dan voor landbouwbedrijven. In tabel 1 zijn de bedrijfsgrootten van de landbouwbedrijven gegeven.

Tabel 1

PERCENTAGE BEDRIJVEN PER GROOTTEKLASSE
(hoofdberoep landbouwer)

	Aantal grond- gebruik- kers	Grootteklassen							alle grondge- bruikers
		<5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	30-50 ha	≥50 ha	
Halsteren	168	30	29	13	10	12	5	1	100
Nieuw-Vossemeer	58	21	19	7	10	12	24	7	100
Steenbergen	336	18	23	15	8	13	16	7	100
Dinteloord	111	7	10	5	6	14	35	23	100
Fijnaart	178	20	21	10	11	15	17	6	100
Willemstad	69	17	23	15	6	12	21	6	100
Standdaarbuiten	76	48	11	9	4	5	21	3	100
Klundert	146	23	21	10	12	6	24	4	100
Zevenbergen	190	13	15	13	15	20	19	5	100
Totaal 1)	1164	19	19	11	10	13	21	7	100
Totaal	1332	20	20	11	10	13	19	7	100
Noordwesthoek	1505	19	21	14	10	13	17	6	100

1) Excl. Halsteren.

Bron: Landbouwtelling 1959.

Uit deze tabel blijkt, dat van de landbouwbedrijven 40% kleiner dan 10 ha, 39% groter dan 20 ha en 26% groter dan 30 ha is. De bedrijven beneden 10 ha zijn over het algemeen te klein om er een redelijk inkomen op te verdienen. Op de zandgronden is ruim 60% van de bedrijven kleiner dan 10 ha. In Dinteloord is 58% van de bedrijven groter dan 30 ha, in Nieuw-Vossemeer is dit 31% en in Halsteren 6%. Met dit lage percentage komt tevens het zandkarakter dat Halsteren gedeeltelijk vertoont naar voren. Over de verdeling van de cultuurgrond is het volgende op te merken. In de grootteklassen beneden 10 ha ligt 11% van de cultuurgrond, in de grootteklassen boven 20 ha 74% en in de grootteklassen boven 30 ha 57% van de cultuurgrond. Deze cijfers komen overeen met het landelijke gemiddelde voor de zeekleigronden. Van de 155 tuinbouwbedrijven zijn er 34 kleiner dan 1 ha, 100 kleiner dan 3 ha en 30 groter dan 5 ha. De grotere bedrijven (≥ 5 ha) zijn veelal fruitteeltbedrijven (hardfruit).

§ 2. De produktierichting en de arbeidsorganisatie

In 1962 blijkt 69% van de oppervlakte cultuurgrond te bestaan uit bouwland, 18% uit grasland en 13% uit tuinland. In 1959 was de verhouding akkerbouw, grasland en tuinland resp. 74%, 19% en 7%.

De hier geconstateerde verschillen zijn van teltechnische aard. In 1959 zijn groen geoogste peulvruchten tot akkerbouw gerekend, in 1962 tot tuinbouw. Indien de oppervlakte groen geoogste peulvruchten van het tuinland worden afgetrokken, blijkt de procentuele verdeling van de cultuurgrond in bouwland, grasland en tuinland in 1959 en 1962 ongeveer gelijk te zijn. Tabel 2 geeft deze verdeling per gemeente.

Tabel 2

GRONDGEBRUIK IN 1962

	Opp. cult.-grond	Percentage van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik als			Totale opp. cultuurgrond = 100	Perc. tuinbouw excl. groen geoogste erwten en kapucijners
		bouwland	grasland	tuinbouw		
Halsteren	1987	50	29	21	100	18
Nieuw-Vossemeer	1240	78	11	11	100	9
Steenbergen	6983	67	17	16	100	10
Dinteloord	3928	83	7	10	100	6
Fijnaart	3628	66	16	18	100	14
Willemstad	1430	62	29	9	100	8
Klundert	2798	65	25	10	100	6
Standdaarbuiten	1113	70	16	14	100	6
Zevenbergen	3996	67	24	9	100	5
Totaal	24651	69	18	13	100	10

Bron: C.B.S., Landbouwtelling 1962.

Er blijken zich gemeentelijk nogal verschillen in het grondgebruik voor te doen. Nieuw-Vossemeer en Dinteloord hebben een hoog percentage bouwland resp. 78% en 83%. Halsteren daarentegen heeft slechts 50% bouwland. Ook hierin komt het zandkarakter dat Halsteren gedeeltelijk vertoont naar voren. Nieuw-Vossemeer en Dinteloord hebben het laagste percentages grasland, resp. 11% en 7%. Tuinbouw treft men vooral aan in Halsteren, Steenbergen en Fijnaart, resp. 21%, 16% en 18%. Ook indien men de groen geoogste erwten en kapucijners niet tot de tuinbouwgewassen rekent, komt in de genoemde gemeenten zowel naar verhouding als naar oppervlakte de tuinbouw het meest voor. De percentages tuinbouw zijn dan voor Halsteren, Steenbergen en Fijnaart resp. 18, 10 en 14.

De oppervlakte beteeld met akkerbouwgewassen is in 1962 als volgt verdeeld: 46% granen, 32% knol- en wortelgewassen en 22% overige gewassen (bijlage 1). De oppervlakte granen bestaat voornamelijk uit gerst (27%). De knol- en wortelgewassen zijn voornamelijk suikerbieten (19%) en verder vrijwel uitsluitend aardappelen. Vooral in het zuiden van het gebied treft men bedrijven met pootaardappelteelt aan. Naar verhouding is het aantal bedrijven waarop pootaardappelen worden verbouwd niet groot. De ontwikkeling van de laatste jaren laat een uitbreiding van de oppervlakte granen zien en een inkrimping van de oppervlakte beteeld met hakvruchten. Opmerkelijk is ook het afnemen van de oppervlakterijp geoogste peulvruchten. De teelt van rijp geoogste peulvruchten past goed bij een spreiding van de arbeidsbehoefte. Deze

gewassen blijken de laatste jaren weinig winstgevend te zijn, waarin waarschijnlijk de verklaring ligt van de verkleining van de oppervlakte met deze gewassen beteeld. Het bouwplan van de kleine bedrijven vertoont niet veel verschil met dat van de grotere bedrijven. De kleinere bedrijven zijn iets arbeidsintensiever.

De oppervlakte tuinbouw breidde zich in de periode 1959-1962 uit met 1638 ha, hieronder is evenwel een oppervlakte groen geoogste peulvruchten van 1339 ha. De groen geoogste peulvruchten waren in 1959 zoals reeds vermeld bij de akkerbouwgewassen geteld. Indien de groen geoogste peulvruchten ook voor 1962 niet worden meegeteld, dan is de uitbreiding van de oppervlakte tuinland in de genoemde periode 299 ha, oftewel 15%. Er is hierbij geen rekening gehouden met de onderteelt. Een typisch Westbrabants verschijnsel is dat er veel tuinbouwgewassen op landbouwbedrijven voorkomen. In 1962 komen er meer tuinbouwgewassen voor op landbouwbedrijven dan op zuivere tuinbouwbedrijven. Dit was ook in 1959, toen dus de groen geoogste peulvruchten, veelal op landbouwbedrijven geteeld, niet waren meegeteld, het geval. De tuinbouw op landbouwbedrijven komt voornamelijk op de grotere bedrijven voor. De verdeling van de oppervlakte tuinland in 1962 is als volgt. Groen geoogste erwten en kapucijners, meest op contract geteeld, nemen 36% van de oppervlakte tuinland in beslag, terwijl 16% van de oppervlakte tuinland bestaat uit pit- en steenvruchten, waarvan 13% appels. In totaal is 72% van het tuinland bestemd voor de teelt van groenten in de open grond (bijlagen 2 en 3). De teelt van groenten in de open grond komt vooral in Halsteren en Standdaarbuiten. In Halsteren is 19% van de oppervlakte tuingrond bestemd voor de teelt van asperges. In Nieuw-Vossemeer, Dinteloord, Fijnaart en Willemstad neemt de uienteelt een grote plaats in. In Dinteloord komt daarenboven de teelt van zilveruien voor. Fruitteelt treft men vooral aan in Nieuw-Vossemeer, Steenberg, Fijnaart en Willemstad. De fruitteelt wordt het meest uitgeoefend op landbouwbedrijven. Wellicht zullen in een later stadium via ontmenging verschillende zelfstandige fruitteeltbedrijven ontstaan. Verder komen voor de teelt van bonen, koolsoorten en spinazie. De uitbreiding van de oppervlakte tuinland moet vooral op rekening van de tuinbouw op landbouwbedrijven worden geschreven. De uienteelt is in de periode 1959-1962 iets teruggelopen, terwijl de teelt van vroege aardappelen met 50% van de oppervlakte verminderde.

De veehouderij staat op het merendeel van de bedrijven op het tweede plan. In 1959 werd op 84% van de bedrijven rundvee gehouden. Blijkens cijfers van 1962 zijn per 10 bedrijven met rundvee gemiddeld 167 stuks rundvee aanwezig, waarvan 40 melkkoeien. In Halsteren, Willemstad, Klundert en Zevenbergen is de betekenis van de rundveehouderij het grootst (bijlage 4). Het aantal melkkoeien is in de periode 1959-1962 met 940 melkkoeien verminderd. De totale rundveestapel liep met 400 stuks terug. De samenstelling van de rundveestapel is in 1962 als volgt:

	aantal	%
melk- en kalfkoeien	4689	23,8
jongvee	4553	23,1
stieren	82	0,4
mest- en weidevee	10388	52,7
totaal rundvee	19712	100

De rundveestapel bestaat dus voor het grootste deel uit mest- en weidevee.

De varkenshouderij neemt in het gebied van onderzoek een zeer bescheiden plaats in. In 1959 werden op 48% van de landbouwbedrijven varkens gehouden. Op deze bedrijven waren gemiddeld 44 varkens per 10 bedrijven aanwezig. In Halsteren en Klundert zijn met resp. 60% en 61% de meeste bedrijven met varkens. In Halsteren zijn op de bedrijven met varkens per 10 bedrijven gemiddeld slechts 38 varkens aanwezig, voor Klundert is dit cijfer 63. De kippenhouderij is in geen enkele gemeente van grote betekenis. Het blijkt dus dat ook in de gemeente Halsteren, gedeeltelijk uit zand bestaande, zowel de kippen- als de varkenshouderij van weinig betekenis is.

Over de arbeidsorganisatie is het volgende op te merken. Na de Tweede Wereldoorlog is de arbeid een dure produktiefactor geworden. Dit heeft ertoe geleid dat er wijzigingen in de arbeidsorganisatie werden aangebracht. In de eerste plaats is in dit verband te noemen de verschuiving in het bouwplan van hakvruchten naar granen, waardoor de drukke voor- en najaarstop worden afgevlakt. Bij het rooien van bieten wordt steeds meer gebruik gemaakt van een bietenrooi-bunker. Het gebruik van aardappelrooibunkers brengt in het huidige stadium nog het gevaar van aardappelbeschadiging mee. De graanoogst wordt praktisch geheel gemaaidorst. Het gebruik van een graantank, de overgang op los transport en het gebruik van transporteurs betekenen een aanmerkelijke arbeidsbesparing. Rondom de percelen aardappelen wordt wel graan gezaaid of zoals bij graszaad een strook zwarte grond gelaten. Dit spaart handenarbeid uit die anders nodig zou zijn om een pad te maken voor het machinaal oogsten van de hakvruchten. Verder wordt gestreefd naar een normalisatie van de zaaïmachines, zodat een loonwerker zo weinig mogelijk verschil in de rijenafstand aantreft. Bij het kunstmest strooien wordt de basisbemesting vaak al op het niet geploegde najaarsland gestrooid, wat een arbeidsbesparing in het voorjaar betekent.

Groen geoogste peulvruchten en land- en tuinbouwzaden worden veelal op contract geteeld. Bij de gemaakte contracten verplichten de boeren zich vaak niet verder dan het zaaiklaar leveren van land en tot het verrichten van slechts enkele werkzaamheden. Contractteelt op deze wijze uitgevoerd vordert weinig arbeid van de zijde van de boer. Als zodanig vormt de contractteelt vaak een element van de arbeidsorganisatie.

De aanplant van fruit op landbouwbedrijven betekent dat voor de fruitteelt veelal een of meer specialistische krachten worden aange-trokken. De fruitteelt heeft in het algemeen een grotere binding aan het bedrijf dan de akkerbouw. Een gescheiden opzet van beide afde-lingen op een bedrijf kan evenwel toch wel inhouden dat arbeidskrachten, voor zover geen specialistische krachten, zowel voor fruitteeltwerk-zaamheden als voor landbouwwerkzaamheden worden gebruikt.

§ 3. Het arbeidsaanbod en de werkgelegenheid voor landarbeiders

In 1947 bestond de mannelijke beroepsbevolking voor 50% uit agrariërs, in 1960 was dit 25%. Het volgende overzicht geeft de samenstelling van de agrarische beroepsbevolking en de ontwikkeling sedert 1947 weer. Bij deze en de volgende cijfers in deze paragraaf is de gemeente Halsteren buiten beschouwing gebleven.

	1960 aantal	%	Index 1947 = 100
Bedrijfshoofden	1271	40	92
Zoons	374	12	47
Landarbeider	1539	48	45
Totaal	3184	100	57

Bron: Algemene Volkstelling 1960.

De belangrijke positie van de vreemde arbeidskrachten - 48% van het aantal agrariërs bestaat uit vreemde arbeidskrachten - springt direct in het oog. Toch heeft deze groep sedert 1947 een vermindering van 55% ondergaan. Opmerkelijk groot is ook de teruggang van 53% van het aantal meewerkende zoons. Het aantal bedrijfshoofden liep slechts in geringe mate - met 7% - terug. De verhouding zoons-bedrijfshoofden volgens bovenstaande cijfers wordt ongunstig beïnvloed, doordat de jonge zoons van 15-18 jaar veelal nog schoolgaand zijn. De generatiedruk is evenwel in het gebied van onderzoek niet hoog. De teruggang van het aantal landarbeiders is het minst sterk in de gemeenten Nieuw-Vossemeer, Steenberg en Standdaarbuiten. Gezien de snelle vermindering van het aantal landarbeiders in de periode 1947-1960, lijkt de vraag of er in de toekomst nog wel voldoende landarbeiders zullen zijn gerechtvaardigd.

Het feit dat in de drukke tijden van het jaar door de vaste landarbeiders soms zeer lange werktijden worden gemaakt bewijst dat het hier niet om een theoretische vraagstelling gaat. De mechanisatie van de werkzaamheden geeft blijkbaar een zodanige verlichting van het beroep landarbeider dat de landarbeiders deze lange werktijden willen en kunnen maken.

De werkgelegenheid voor landarbeiders kan worden gedefinieerd als het aantal arbeidsplaatsen dat er voor vaste landarbeiders en voor losse landarbeiders naar tijdsduur op de bedrijven aanwezig is. De werkgelegenheid moet wel onderscheiden worden van het arbeidsaanbod. Het plaatselijke arbeidsaanbod kan zowel groter als kleiner zijn dan de werkgelegenheid. De arbeidssituatie in het gebied van onderzoek wordt vanouds gekenmerkt door een overvloedig aanbod, een situatie die zich vooral sinds 1955 heeft gewijzigd.

Volgens informatie kan in dit gebied ook nu nog vrij gemakkelijk een vaste landarbeider worden aangetrokken. Een arbeidssituatie waarbij het plaatselijke aanbod kleiner is dan de werkgelegenheid kan op

verschillende manieren tot uiting komen. Er kunnen arbeidskrachten van elders worden aangetrokken. Het bouwplan kan noodzakelijk op een extensiever niveau worden gehouden dan bij een overvloediger aanbod het geval zou zijn geweest. Er kan ruwer worden gewerkt. Ook kunnen de noodzakelijke onderhoudswerken in het gedrang komen. Over het algemeen is de agrarische werkgelegenheid moeilijk te bepalen, hoewel dit voor de werkgelegenheid voor vreemde arbeidskrachten minder moeilijk is. Het gaat in dit laatste geval om betaalde arbeidskrachten, zodat het aannemelijk is dat het aantal landarbeiders niet groter is dan de werkgelegenheid voor vreemde arbeidskrachten. In het voorgaande werd er gewag van gemaakt dat er in dit gebied nog vrij gemakkelijk een vaste landarbeider kon worden aangetrokken. Ook de kans op een werkgelegenheid groter dan het arbeidsaanbod lijkt minder groot. Dit leidt ertoe de werkgelegenheid voor vaste landarbeiders te meten aan de hand van het aantal vaste landarbeiders dat op de bedrijven is tewerkgesteld.

De werkgelegenheid voor landarbeiders kan globaal worden benaderd aan de hand van de Arbeidskrachtentelling 1959 van het C.B.S. Het materiaal van 1959 is het meest recente materiaal dat per gemeente beschikbaar is. Het bleek dat er 1050 vaste landarbeiders op de bedrijven tewerkgesteld waren en dat er door de tijdelijke vreemde arbeidskrachten 24081 weken is gewerkt. De arbeidskrachtentellingen geven voor het desbetreffende jaar het aantal vaste arbeidskrachten en het aantal werkweken door tijdelijke arbeidskrachten gewerkt. Doordat de tijdelijke arbeid in arbeidsweken is gegeven kan het aantal losse landarbeiders dat voor kortere of langere tijd op de bedrijven tewerkgesteld is geweest niet worden gegeven. Wel kan een indruk worden verkregen van de verdeling van de tijdelijke arbeid van vreemde arbeidskrachten over de seizoenen.

Periode	Aantal werkweken (vreemde tijd. arb. kr.)	
	abs.	%
December-februari	1324	6
Maart-mei	5876	24
Juni-augustus	8718	36
September-november	8163	34
Totaal	24081	100

De verdeling over de seizoenen is gebaseerd op de verdeling die de totale tijdelijke arbeid - gewerkt zowel door gezinsleden als door vreemde arbeidskrachten - geeft. In de wintermaanden wordt weinig van tijdelijke arbeidskrachten gebruik gemaakt. De drukste tijd valt in de zomer, terwijl de behoefte aan los personeel in de herfst bijna even groot is als in de zomer. Het aandeel van de losse arbeidskrachten in de werkzaamheden is in 1959 als gevolg van de uitzonderlijke gunstige weersomstandigheden in dat jaar lager geweest dan normaal.

Ten einde een indruk te krijgen hoeveel losse landarbeiders

in totaal ten behoeve van de landbouw in het gebied van onderzoek zijn ingezet, is gebruik gemaakt van de gegevens over het pendelen van de Algemene Volkstelling 1960. Dit is in onderstaande opstelling gedetailleerd weergegeven.

Aantal landarbeiders wonende in het gebied	1539
Aantal landarbeiders werkend buiten het gebied	40 1)
	<hr/> 1499
 Aantal forenzen uit omliggende gemeenten, werkend in het gebied	 125
Aantal op 31 mei 1960 in het gebied van onderzoek werkende landarbeiders	<hr/> 1624
 Aantal vaste landarbeiders op 1 mei 1960 volgens B.V.A.B.	 818
Aantal losse arbeiders op 31 mei 1960 in het gebied van onderzoek tewerkgesteld	<hr/> 806

Het aantal losse landarbeiders volgens deze berekening is een minimumaantal. Het is mogelijk dat ook landarbeiders van verder dan de omliggende gemeenten in het gebied komen werken. Deze kans is blijkens de beschrijving van het pendelen in dit hoofdstuk I (§ 4) niet groot. Uit bovenstaande cijfers blijkt tevens dat het inkomende pendelen het uitgaande pendelen met ruim 80 overtreft. Het kleigebied betreft arbeidskrachten uit het zandgebied.

De werkgelegenheid neemt de laatste jaren hoofdzakelijk als gevolg van mechanisatie en reorganisatie voortdurend af. Voor het totaal van de zoekleigonden is de vermindering van de werkgelegenheid in de periode 1950-1960 op 3% per jaar te stellen. Vergelijking van het aantal landarbeiders in 1960, 1962 en 1963 volgens de B.V.A.B. vestigt de indruk dat de agrarische werkgelegenheid van 1960-1962 voor het gebied van onderzoek niet is verminderd, van 1962-1963 is de werkgelegenheid wel verminderd.

§ 4. Het pendelen in het gebied van onderzoek

Uit het gebied van onderzoek heeft een omvangrijke pendel plaats. Dit pendelen oefent een grote zuigkracht uit op de landarbeiders en heeft het vroegere overschot aan landarbeiders doen verdwijnen. In zekere zin is het pendelen te beschouwen als een concurrentie voor de arbeidsvoorziening in de landbouw. Dit is uiteraard het geval voor de werkgelegenheid elders voor ongeschoolde arbeidskrachten. Om deze reden wordt het forensisme van de groep arbeiders binnen het kader van de beschrijving van de agrarische bedrijfstak onder de aandacht gebracht. De statistische gegevens zijn afkomstig van de Algemene Volkstelling 1960. In tabel 3 zijn de aantallen mannelijke woonforenzen naar bedrijfstak vermeld.

1) Excl. 30 arbeiders in de "landbouw" in Rotterdam werkend.

In de tabel 3 is tevens onderscheid gemaakt tussen forensen die in de aangrenzende gemeenten gaan werken en de forensen die verder dan de aangrenzende gemeenten gaan werken.

Tabel 3

AANTAL MANNELIJKE WOONFORENSEN 1) NAAR BEDRIJFSTAK

Woongemeente	Werkgemeenten									
	aangrenzende gemeenten					overige gemeenten				
	land- bouw	nij- ver- heid	nij- ver- heid	ove- rig	to- taal	land- bouw	nij- ver- heid	nij- ver- heid	ove- rig	to- taal
Nieuw-Vossemeer	27	36	9	4	76	1	46	13	47	107
Steenbergen	67	227	33	12	339	30	174	103	259	566
Dinteloord	5	47	4	4	60	5	207	69	85	366
Fijnaart	25	38	13	8	84	2	216	109	115	440
Klundert	24	33	12	11	80	3	225	64	72	364
Willemstad	17	9	-	2	28	1	53	55	31	140
Standdaarbuiten	14	41	6	9	70	2	90	37	49	178
Zevenbergen	13	35	5	4	57	2	343	220	129	694
Totaal	192	466	82	54	794	46	1354	670	787	2855

1) Dagelijks voor de uitoefening van hun beroep naar een werkgemeente heen en weer gaande.

Uit de tabel blijkt dat ongeveer 22% van de woonforensen dagelijks voor de uitoefening van het beroep naar een aangrenzende gemeente heen en weer gaat. Voor Nieuw-Vossemeer is dit percentage 42%.

Van de 238 in de landbouw werkende woonforensen blijken er 192 te werken in een aangrenzende gemeente. Het gaan werken in een aangrenzende gemeente is nauwelijks als pendelen te beschouwen. In de volgende tabellen wordt het pendelen naar een aangrenzende gemeente buiten beschouwing gelaten. Het blijkt dat er ruim 2800 arbeiders zijn die voor de uitoefening van hun beroep dagelijks verder reizen dan naar een aangrenzende gemeente, waaronder 46 die in de landbouw werken. Het verschijnsel van het pendelen heeft dus in feite geen betrekking op de landbouw. De groep pendelende arbeiders (excl. landarbeiders) en verder pendelend dan de aangrenzende gemeenten is voor 1960 in onderstaand overzicht gegeven.

Gemeente	Aantal pendelaars 1) (arbeiders)	Aantal beroeps- personen (mannen)	Kolom 1 in % van kolom 2
	(1)	(2)	(3)
Nieuw-Vossemeer	107	534	20
Steenbergen	566	3521	16
Dinteloord en Prinsland	366	1415	26
Fijnaart en Heuningen	440	1501	30
Klundert	364	1557	23
Willemstad	140	621	22
Standdaarbuiten	178	660	26
Zevenbergen	694	2775	25
Totaal	2855	12584	23

1) Niet-agrariërs, verder pendelend dan de aangrenzende gemeente.

De volgende cijfers over het pendelen hebben betrekking op de groep arbeiders (excl. landarbeiders) verder pendelend dan de aangrenzende gemeenten.

Het aantal pendelende arbeiders is 23% van de mannelijke beroepsbevolking. Het pendelen is het meest frequent in de gemeente Fijnaart. In deze gemeente pendelt 29% van de mannelijke beroepsbevolking. De gemeente Steenbergen heeft het kleinste percentage pendelaars. Omvangrijk is het pendelen in Zevenbergen, in deze gemeente zijn bijna 700 pendelaars. Bij het pendelen speelt ook de pendelafstand een rol. Er zijn verschillende opvattingen over de waardering die de arbeiders voor het dagelijks reizen hebben. De pendelafstand kan evenwel te groot worden, zodat het reizen te veel tijd vergt. Uit het overzicht blijkt dat in Steenbergen en Nieuw-Vossemeer, de gemeenten die het verst van de Moerdijkbrug zijn gelegen, het percentage pendelaars het kleinste is. Opmerkelijk is in dit verband het hoge percentage pendelaars in Dinteloord (26%). Na Steenbergen en Nieuw-Vossemeer is deze gemeente het verst van de Moerdijkbrug verwijderd. De verdeling naar werkgebied van de pendelaars die verder werken dan de aangrenzende gemeente is in tabel 4 weergegeven.

Tabel 4

AANTAL MANNELIJKE WOONFORENSEN 1) NAAR WERKGEBIED

Woongemeente	Werkgebied					
	in Noord- brabant	Rotter- dam	Nieuwe Maas, De Noord, Nieuwe Waterweg	overig Zuid- holland	el- ders	to- taal
Nieuw-Vossemeer	44	48	8	3	4	107
Steenbergen Kruisland	142	362	42	11	9	566
Dinteloord en Prins- land	39	254	70	3	-	366
Fijnaart en Heiningen	68	269	95	4	4	440
Klundert	42	175	118	29	-	364
Willemstad	17	94	25	2	2	140
Standdaarbuiten	60	86	26	5	1	178
Zevenbergen	110	298	262	21	3	694
Totaal	522	1586	646	78	23	2855

1) Niet-agrariërs, verder pendelend dan de aangrenzende gemeente.

Het gebied van de Nieuwe Maas, de Nieuwe Waterweg en de Noord (incl. Rotterdam) blijkt de voornaamste trekpleister te zijn (78%). Van de pendelende arbeiders blijft 18% in Noordbrabant. Behalve het uitgaande pendelen is er ook een inkomend pendelen. Dit inkomende pendelen noemt men het werkforensisme. Voor het gebied van onderzoek is het werkforensisme vooral interessant i.v.m. de arbeidsvoorziening in de landbouw. Het is immers mogelijk dat terwijl in het gebied van onderzoek vele landarbeiders afvloeien uit de landbouw en gaan pendelen,

er uit het omliggende gebied arbeiders in de landbouw komen werken. Er waren op het moment van dit onderzoek uit de Algemene Volkstelling 1960 nog geen cijfers over het werkforensisme beschikbaar. Dit betekent dat het per gemeente niet bekend is hoeveel mensen dagelijks van elders in de desbetreffende gemeente komen werken. In het voorgaande is vermeld dat het forensisme in de bedrijfstak landbouw zich vrijwel beperkt tot de aangrenzende gemeente. Door van de aan het gebied grenzende gemeenten het aantal pendelende landarbeiders naar werkge-
meente na te gaan, kan men een indruk krijgen van het aantal landar-
beiders dat in het gebied komt werken. Het begrip pendelen is hier
dus anders gehanteerd dan in het voorgaande. Immers hier is speciaal
gelet op het werkforensisme van de aangrenzende gemeenten, terwijl
voor het bepalen van de uitgaande pendel in het gebied de aangrenzende
gemeenten buiten beschouwing bleven. Uiteraard is de inkomende pendel
die op deze wijze wordt vastgesteld een minimum. Er kunnen immers
nog landarbeiders van verder dan de aangrenzende gemeenten in het gebied
komen werken. Het blijkt evenwel dat zowel binnen als buiten het ge-
bied van onderzoek het pendelen van landarbeiders verder dan de aan-
grenzende gemeente(n) niet veel voorkomt, zodat het aantal inkomende
pendelaars betrekkelijk weinig groter is dan het aantal dat uit de
aangrenzende gemeente(n) komt. Het aantal vanuit de aangrenzende ge-
meenten inkomende landarbeiders staat in tabel 5.

Tabel 5

WOONFORENSEN-LANDARBEIDERS
(gemeenten grenzend aan het gebied van onderzoek)

	Werkgemeente ligt in					Totaal- aantal woon- forensen
	gebied van onderzoek	overig Noord- brabant	Zuid- hol- land	Zee- land	elders	
Hoge en Lage Zwaluwe	6	2	18	-	-	26
Terheyden	3	6	-	-	-	9
Etten en Leur	6	13	2	-	-	21
Hoeven	5	24	4	-	-	33
Oudenbosch	-	-	-	-	-	-
Oud- en Nieuw-Gastel	47	13	-	-	-	60
Roosendaal en Nispen	14	24	-	-	2	40
Wouw	18	24	-	-	-	42
Halsteren	26	30	1	4	1	62
Totaal der aangrenzende gemeenten	125	136	25	4	3	293

Het blijkt dus dat minimaal 125 werkforensen dagelijks in de landbouw in het gebied komen werken. Andersom gaan slechts 40 arbeiders woonachtig in het gebied van onderzoek buiten het gebied in de land-
bouw werken.1). Voor de landbouw in het gebied van onderzoek geldt dus

1) Excl. 30 arbeiders in de "landbouw" in Rotterdam werkend.

dat het inkomende pendelen het uitgaande pendelen verre overtreft. Het verschil is 85 landarbeiders. Dit gegeven is zoals reeds is gebleken belangrijk voor het bepalen van het aantal arbeidsplaatsen voor vreemde arbeidskrachten in het gebied. Het kleigebied betreft landarbeiders uit het zandgebied. Volgens gegevens van de zijde van de districts-agenten der sociale verzekering betreft het hier vooral losse arbeiders. Het aantal vaste landarbeiders dat van elders in het gebied komt werken beperkt zich tot enkele gevallen.

De Algemene Volkstelling van 1960 geeft ook het aantal woonfamilies naar leeftijd. Hieruit kon een leeftijdsopbouw van de groep arbeiders van de pendelaars worden gemaakt. Deze ziet er als volgt uit.

LEEFTIJDOPBOUW PENDELAARS

	< 19 jr.	20-29 jr.	30-39 jr.	40-49 jr.	50-64 jr.	≥ 65 jr.	Totaal
%	-	19	31	24	25	1	100

Zoals uit het volgende hoofdstuk zal blijken is bij de pendelaars de groep van 30-49 jaar sterker vertegenwoordigd dan bij de landarbeiders. Hieruit valt te concluderen dat de landbouw, vooral voor wat betreft de arbeidskrachten in de volproduktieve leeftijdsklassen, concurrentie van de niet-agrarische bedrijfstakken ondervindt.

HOOFDSTUK II

DE LANDARBEIDERS

Behalve het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.) staan er nog enkele bronnen van informatie over het aantal landarbeiders ter beschikking. Het zijn het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (B.P.L.) en de Bedrijfsvereniging voor het Agrarische Bedrijf (B.V.A.B.). In het vervolg van dit rapport worden alleen de afkortingen gebruikt. Het B.P.L. geeft per rayon de gegevens over landarbeiders over een aantal recente jaren en tevens over de tijd door de werknemer in de landbouw gewerkt.

De rayonindeling is als volgt:

het westelijke rayon	Nieuw-Vossemeer Steenbergen en Kruisland
het middenrayon	Dinteloord en Prinsland Fijnaart en Heiningen Willemstad
het oostelijke rayon	Standdaarbuiten Klundert Zevenbergen

De B.V.A.B. geeft alleen cijfers over arbeiders met een vast jaarcontract en wel per gemeente en naar de aard van het bedrijf van de werkgever. Het B.P.L. registreert de verzekerden volgens woonplaats van de werknemer, terwijl de gegevens van de B.V.A.B. ingedeeld zijn volgens de woonplaats van de werkgever. Ook van de B.V.A.B. zijn gegevens over enkele recente jaren beschikbaar. Aan de tellingen van het B.P.L. zijn enige bezwaren verbonden. De telling heeft betrekking op het agrarische bedrijf. Het agrarische bedrijf wordt hier evenwel ruim geïnterpreteerd, waardoor het aantal verzekerden ruimer is dan het aantal landarbeiders in strikte zin. Een beperking is, dat bij het B.P.L. alleen werknemers tussen 17 en 65 jaar zijn verzekerd. In de B.V.A.B.-telling komen, evenals in de B.P.L.-telling, ook de werknemers in dienst van loonwerkers voor. Werknemers in dienst van loonwerkers kunnen in feite als landarbeiders worden beschouwd. Om deze reden worden de arbeiders in dienst van loonwerkers bij dit onderzoek als landarbeider beschouwd. In de telling van de B.V.A.B. komen vaste landarbeiders van 15-65 jaar voor.

De vergelijkingen over de verschillende jaren hebben 1961 als eindpunt. Toen het onderzoek bijna was afgelopen werden gegevens over het aantal landarbeiders in 1962 bekend. Voor de vaste arbeiders werden ook cijfers voor 1963 bekend. Deze gegevens zijn in dit hoofdstuk verwerkt. Om praktische redenen is dit gebeurd door deze latere cijfers voor 1962 en 1963 apart met 1961, dus los van de jaren voor 1961, te vergelijken.

Het gebruik van vele tellingen maakt het voor niet-ingewijden moeilijk om de ontwikkeling die daaruit spreekt te onderkennen. In § 4 zullen enkele ontwikkelingslijnen, zoals die tot 1963 uit het onderzoek blijken, naar voren worden gebracht.

§ 1. De landarbeiders volgens verschillende tellingen

In tabel 6 zijn de aantallen arbeiders volgens het B.P.L. naar de tijdsduur in de landbouw gewerkt voor de jaren 1956 en 1961 met elkaar vergeleken.

Tabel 6

AANTAL LANDARBEIDERS IN 1956 EN 1961 (B.P.L., werknemers van 17-65 jaar)

Rayon	Duur in de landbouw gewerkt									Totaal		
	< 8 weken			8 < 26 weken			≥ 26 weken					
	'56	'61	index '56=100	'56	'61	index '56=100	'56	'61	index '56=100	'56	'61	index '56=100
Westelijk	146	122	84	212	133	63	620	404	65	978	659	67
Midden	120	78	65	150	73	49	554	373	67	824	524	64
Oostelijk	88	90	102	106	75	71	408	290	71	602	455	76
3 rayons	354	290	82	468	281	60	1582	1067	67	2404	1638	68

Het aantal bij het B.P.L. geregistreerde landarbeiders (17-65 jaar) blijkt in de periode 1956-1961 met 32% te zijn verminderd. Het aantal werknemers dat minder dan 8 weken, 8-26 weken en 26 weken en meer in het agrarische bedrijf heeft gewerkt, verminderde met resp. 18%, 40% en 33%. Een geringere vermindering van de arbeiders die slechts een korte tijd van minder dan 8 weken in de landbouw werken, zou er wellicht op kunnen wijzen dat juist seizoenwerkers en gelegenheidswerkers nog wel bereid zijn in tijden van grote drukte in akkoordloon in de landbouw te werken. Anderzijds wordt als gevolg van de verschuiving in het bouwplan van hakvruchten naar granen en als gevolg van de mechanisatie de periode van topdrukke kleiner, zodat seizoenwerkers ook een kortere periode in de landbouw werken. In het oostelijke rayon was de teruggang van het aantal werknemers minder sterk dan in de rest van het gebied. In het oostelijke rayon nam het aantal werknemers dat minder dan 8 weken in de landbouw werkte zelfs toe. De indeling naar werkperiode in tabel 6 is gebaseerd op de B.P.L.-indeling 1956. Voor 1961 is er een fijnere indeling. In tabel 7 is op basis van deze indeling het arbeidsaanbod in de landbouw in ruime zin gegeven.

Het blijkt dat 34% van de werknemers minder dan een halfjaar in de agrarische sector of in een bedrijf daaraan verwant heeft gewerkt. Ruim de helft van het aantal werknemers heeft 40-52 weken in de agrarische sector of in een bedrijf daaraan verwant gewerkt.

Tabel 7

AANTAL LANDARBEIDERS NAAR WERKDUUR IN 1961
(B.P.L.-cijfers)

	Rayon	< 8 we- ken	8 we- ken	13 we- ken	26 we- ken	40 we- ken	Geboren in 1940		Totaal	Vaste arbeids- krachten volgens B.V.A.B. 1)
							<26 we- ken	≥26 we- ken		
Abs.	Westelijk	122	42	86	95	305	5	4	659	304
	Midden	78	18	50	61	305	5	7	524	334
	Oostelijk	90	15	58	53	234	2	3	455	218
	Totaal	290	75	194	209	844	12	14	1638	856
In pro- cen- ten	Westelijk	19	6	13	14	46	1	1	100	46
	Midden	15	3	10	12	58	1	1	100	64
	Oostelijk	20	3	13	12	51	-	1	100	48
	Totaal	17	5	12	13	51	1	1	100	52

1) Incl. arbeiders in dienst van loonwerkers.

In de laatste kolom van de op B.P.L.-gegevens gebaseerde tabel 7 is het aantal vaste jaarcontracten dat door de B.V.A.B. is geregistreerd vermeld. De vaste arbeiders volgens de B.V.A.B. zijn geteld naar de woonplaats van de werkgever. Het gaat hier dus om in het gebied van onderzoek tewerkgestelde arbeiders. Een aantal van deze arbeiders kan ook van buiten het gebied komen. Blijkens gegevens uit het vorige hoofdstuk is dit slechts voor enkele vaste landarbeiders het geval. Hieruit valt te concluderen dat de groep die in de tabel is aangegeven als 40-52 weken per jaar werkend voor het overgrote deel tot de vaste arbeidskrachten kan worden gerekend. Het aantal vaste werknemers is dus $\pm 50\%$ van het totale aantal werknemers dat in de agrarische sector heeft gewerkt. Blijkens gegevens van het landarbeidersonderzoek in 1952 bestond in dat jaar ongeveer 60% van de landarbeiders in dit gebied uit vaste arbeiders. Er heeft landelijk gezien sinds 1952 een ontwikkeling plaatsgehad van het losse naar het vaste dienstverband. Het is dus te verwachten dat het percentage vaste landarbeiders aanzienlijk hoger dan 60 zal zijn. Een percentage vaste werknemers van 50, zoals uit tabel 7 blijkt, is aan de lage kant. Dit lage percentage kan worden verklaard door de ruime interpretatie van wat bij de B.P.L.-tellingen binnen de agrarische sector valt. Bij het B.P.L. zijn behalve landarbeiders ook verzekerd arbeiders werkzaam in aan het agrarische bedrijf verwante bedrijven. Bovendien zijn arbeiders, die slechts zeer kort, b.v. 1 week, in de landbouw of in een aan de landbouw verwant bedrijf hebben gewerkt, in de telling opgenomen. Op deze wijze krijgt men een groot aantal verzekerden, waarvan een deel niet als landarbeider kan worden gekwalificeerd. De vaste landarbeiders vormen van deze grote groep een kleiner deel dan van de groep landarbeiders in enge zin.

De vaste werknemers volgens de B.V.A.B. zijn gesplitst naar aard van de werkgever. Hieruit blijkt dat de vaste werknemers vrijwel uitsluitend land- en tuinarbeiders en arbeiders in dienst van loonwerkers zijn. Voor 1956 is dat zelfs voor 100% het geval. Tabel 8 geeft per gemeente de vaste jaarcontracten voor de jaren 1958 en 1961, voor 1961 is bovendien per gemeente een splitsing gemaakt naar de aard van de werkgever.

Tabel 8

AANTAL VASTE JAARCONTRACTEN VOLGENS DE B.V.A.B.

	1958	1961	Index 1961 '58=100	Aard van de werkgever in 1961		
				akker- bouwer	tuin- bouwer	loon- werker
Nieuw-Vossemeer	35	44	120	37	11	6
Steenbergen	235	260	111	235	13	12
Dinteloord	159	135	85	122	4	9
Fijnaart	146	138	87	115	23	-
Willemstad	66	61	92	50	10	1
Standdaarbuiten	28	24	86	24	-	-
Klundert	97	79	81	75	2	2 1)
Zevenbergen	122	115	94	111	3	1
Totaal	888	856	96	769	56	31

1) 2 werkend op een vlasbewerkingsbedrijf.

In de periode 1958-1961 is het aantal vaste jaarcontracten teruggelopen. Een uitzondering vormen de gemeenten Nieuw-Vossemeer en Steenbergen - het westelijke rayon volgens de B.P.L.-indeling -, waar in 1961 meer vaste jaarcontracten zijn geregistreerd dan in 1958. Uit de tabel blijkt dat 89% van de vaste jaarcontracten is afgesloten met akkerbouwers, 7% met tuinders en 4% met loonwerkers. De tuinbouwcontracten komen het meest voor in de gemeente Fijnaart. De vaste arbeiders in dienst van loonwerkers moeten vooral in het westen van het gebied van onderzoek worden gezocht. Het volgende overzicht vergelijkt voor 1958 en 1961 de werknemers naar de aard van het bedrijf van de werkgever.

Verdeling van de werkgevers in procenten

	Akkerbouwers	Tuinbouwers	Loonwerkers	Totaal
1958	92	5	3	100
1961	89	7	4 1)	100
Index 1961				
1958 = 100	95	.	.	96

1) Inclusief 2 werknemers op een vlasbewerkingsbedrijf.

Het aantal vaste jaarcontracten, afgesloten met tuinders, is gestegen. Waarschijnlijk is de uitbreiding van de fruitteelt de voornaamste oorzaak. Het aantal vaste jaarcontracten, afgesloten met loonwerkers, is praktisch gelijk gebleven. Over het geheel is het aantal vaste landarbeiders in de periode 1958-1961 slechts weinig verminderd.

Behalve de cijfers van het B.P.L. en van de B.V.A.B. zijn als bron van informatie beschikbaar de Volks- en beroepstelling 1947 en de Algemene Volkstelling 1960. In tabel 9 zijn gegevens volgens deze bronnen van informatie waar mogelijk voor verschillende, overigens niet gelijklopende, jaren naast elkaar gezet.

Tabel 9

AANTAL LANDARBEIDERS

	Volks- en beroeps- telling			B.P.L.			B.V.A.B.			
	1947	1960	1960 index '47=100	1956	1961	1960 index '56=100	1958	1960	1961	1961 index '58=100
Nieuw-Vossemeer	254	123	48)	978	659	67	270	353	304	113
Steenbergen	987	487	49)							
Dinteloord	471	186	39)							
Fijnaart	564	227	40)	824	524	64	371	343	334	90
Willemstad	209	94	45)							
Standdaarbuiten	131	77	59)							
Klundert	343	139	41)	602	455	76	247	217	218	88
Zevenbergen	497	206	41)							
Totaal	3456	1539	45	2404	1638	68	888	913	856	96

Volgens de cijfers van het C.B.S. is in de periode 1947-1960 het aantal landarbeiders met 55% gedaald. Deze grote vermindering is tevens beïnvloed door de afvloeiing van agrarische werknemers die door de oorlogsomstandigheden in deze bedrijfstak waren vastgehouden. In de gemeenten Nieuw-Vossemeer, Steenbergen en Standdaarbuiten is de vermindering het kleinst.

Te oordelen naar de cijfers van het C.B.S. en het B.P.L. heeft vooral na 1956 een vermindering van het aantal landarbeiders plaatsgehad. Volgens de cijfers van het B.P.L. is na 1956 de afvloeiing het kleinst in het oostelijke deel van het gebied (24%). In het middendeel en het westelijke deel van het gebied is de vermindering van het aantal agrarische werknemers respectievelijk 36% en 33%.

Volgens de cijfers van het C.B.S. is in de periode 1947-1960 de vermindering van het aantal landarbeiders het kleinst in het westen van het gebied. Volgens cijfers van het B.P.L. is na 1956 de vermindering van het aantal landarbeiders het grootst in het midden van het gebied. In het oosten van het gebied is na 1956 de vermindering van het aantal landarbeiders belangrijk kleiner dan in het overige van het gebied. Deze

gegevens leiden tot de veronderstelling dat de vermindering van het aantal landarbeiders in het westen van het gebied later op gang is gekomen dan in het oosten van het gebied.

In de periode 1958-1960 verminderde het aantal vaste jaarcontracten in het midden en het oostelijke gedeelte van het gebied. In het westelijke gedeelte van het gebied neemt het aantal vaste jaarcontracten evenwel toe. Voor het gehele gebied vermeerderde in de periode 1958-1960 het aantal vaste jaarcontracten met 3%. In het contractjaar 1960-1961 neemt in het westelijke gedeelte van het gebied het aantal vaste jaarcontracten af. In het middengedeelte en het oostelijke gedeelte blijkt in die periode het aantal vaste jaarcontracten praktisch gelijk. Per saldo neemt in de periode 1958-1961 het aantal vaste jaarcontracten in het midden en het oostelijke gedeelte af, terwijl in het westelijke deel het aantal vaste jaarcontracten toeneemt. Voor het gehele gebied is de vermindering in de periode 1958-1961 niet groot geweest (4%). De toename van het aantal vaste landarbeiders in het westen van het gebied is wellicht als volgt te verklaren. Het schoonhouden en rooien van zilveruien geschiedde tot voor kort in aangenomen werk. De mogelijkheid van het verrichten van arbeid in aangenomen werk in de zilveruien en het campagnework in de suikerfabriek te Steenberg, maakten het losse dienstverband aantrekkelijk. De chemische onkruidbestrijding en het mechanisch rooien van zilveruien hebben de mogelijkheid om werk aan te nemen sterk verkleind. Als gevolg hiervan werd het minder aantrekkelijk los landarbeider te zijn en gaven verschillende losse landarbeiders de voorkeur aan een vast dienstverband.

Vergelijking van de indexcijfers van de B.V.A.B. en het B.P.L. duidt erop dat het aantal losse arbeidskrachten sterker is teruggelopen dan het aantal vaste arbeidskrachten.

§ 2. De leeftijdsopbouw van de landarbeiders

De beweging binnen de landarbeidersgroep wordt in de naoorlogse periode gekenmerkt door een kleiner wordende primaire toevloeiing en een groter wordende secundaire afvloeiing. Onder de primaire toevloeiing dient dan te worden verstaan de toevloeiing van landarbeiders van de lagere school af en onder de secundaire afvloeiing dient men te verstaan de afvloeiing van landarbeiders naar een niet-agrarisch beroep. Het gevolg van een kleiner wordende primaire toevloeiing en een groter wordende secundaire afvloeiing is een vermindering van het aantal landarbeiders 1). Tevens bergt de genoemde ontwikkeling de tendentie tot veroudering van de beroepsgroep in zich. Dit laatste is evenwel afhankelijk van de mate en de wijze waarop de afvloeiing zich voltrekt. Of deze veroudering zich in het gebied van onderzoek voordoet, wordt nagegaan door de leeftijdsopbouw van verschillende jaren te vergelijken (tabel 10).

1) "Landarbeiders in Nederland, een beroepsgroep in beweging" L.E.I., 1952.

Tabel 10

LEEFTIJDOPBOUW 1956 EN 1961
(landarbeiders 17-65 jaar)

B.P.L.	Percentage landarbeiders x) in de leeftijdsklasse van										alle leef- tijdsklassen
	17-19 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar	45-49 jaar	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar	
1956	9	13	11	10	10	11	11	11	7	7	100
1961	10	11	12	12	10	11	9	9	9	7	100

x) Excl. militairen.

Uit de B.P.L.-cijfers blijkt niet dat in de periode 1956-1961 de landarbeidersgroep is verouderd. Vergeloken met de leeftijdsopbouw van de mannelijke Nederlandse beroepsbevolking vertoont de leeftijdsopbouw van de landarbeiders van 1961, voor zover het de beroepsleeftijdsklassen betreft, wel enig verschil. Wel kan worden vastgesteld dat bij de landarbeiders het jonge element - 15-19 jaar - sterker vertegenwoordigd is dan bij de totale mannelijke beroepsbevolking. Dit houdt verband met het feit dat degenen, die na de lagere school voor een niet-agrarisch beroep kiezen in sterkere mate dan de landarbeiders voortgezet dagonderwijs volgen en dus ook later dan de landarbeiders in het arbeidsproces worden opgenomen. De leeftijdsklassen van 20-50 jaar zijn bij de landarbeiders minder sterk vertegenwoordigd dan bij de totale mannelijke beroepsbevolking in loondienst werkzaam. De oudere leeftijdsgroepen zijn bij de landarbeiders sterker vertegenwoordigd dan bij de overige mannelijke beroepspersonen. Hier is de invloed van de secundaire afvloeiing op de samenstelling van de beroepsgroep duidelijk merkbaar. De secundaire afvloeiing speelt zich hoofdzakelijk af in de leeftijdsklassen van 20-50 jaar. Een door een ambtelijke werkgroep gemaakte studie over de toetreding van jeugdige landarbeiders 1) toont aan dat indien de secundaire afvloeiing in de toekomst niet meer zou plaatshebben, de toetreding van jongeren nu nog ruim voldoende is om de getalsterkte van de huidige groep te handhaven. Dit is ook in West-Brabant het geval.

De leeftijdsopbouw van de vaste arbeiders ziet er volgens de B.V.A.B.-gegevens als volgt uit. (tabel 11).

- 1) Toetreden jeugdige landarbeiders samengesteld door een ambtelijke werkgroep, bestaande uit vertegenwoordigers van:
- de hoofdafdeling Sociale Zaken van het Landbouwschap;
 - de afdeling Streekonderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut;
 - de Directie voor de Arbeidsvoorziening.

Tabel 11

LEEFTIJDOPBOUW 1958 EN 1961

B.V.A.B.	Percentage vaste landarbeiders in de leeftijdsklasse van						alle leef- tijdsklassen
	<17 jaar	17-22 jaar	23-30 jaar	31-51 jaar	51-60 jaar	>60 jaar	
1953	.	12	17	50	16	5	100
1958	3	13	20	41	18	5	100
1961	5	13	19	41	17	5	100

De leeftijdsopbouw is in 1961 praktisch gelijk aan die van 1958. De groep aankomende jongeren is in 1961 iets sterker vertegenwoordigd dan in 1958. De leeftijdsopbouw van de vaste arbeiders vertoont in 1958 een gelijkmatiger beeld dan in 1953. Omrekening van de leeftijdsopbouw volgens de gegevens van de B.V.A.B., zodat deze naar leeftijdsgroep met de leeftijdsopbouw volgens het B.P.L. kan worden vergeleken, laat zien dat bij de 20-30-jarigen de vaste arbeidskrachten relatief sterker vertegenwoordigd zijn dan de losse arbeidskrachten. Voor de groep 17-19 jaar is het juist andersom (zie bijlage 5). Overigens doen zich geen grote verschillen in de leeftijdsopbouw tussen de vaste arbeidskrachten en de totale beroepsgroep voor.

In de bijlagen 6 en 7 zijn resp. de leeftijdsopbouw voor de jaren 1956 en 1961 volgens het B.P.L. en die volgens de B.V.A.B.-gegevens voor 1958 en 1961 per rayon vermeld. Onderstaand overzicht geeft de veroudering in de rayons volgens het B.P.L. en de B.V.A.B. kwalitatief weer.

Veroudering volgens

Rayon	B.P.L. (1956-1961)	B.V.A.B. (1958-1961)
Westelijk	geen	negatief (verjonging)
Midden	zwak	zwak
Oostelijk	minder zwak	geen

Volgens dit overzicht kan in het westelijke rayon geen en in het overige deel van het gebied een zwakke veroudering worden geconstateerd. Dit sluit aan bij het veronderstelde faseverschil in ontwikkeling waarbij de secundaire afvloeiing in het westelijke deel van het gebied later op gang zou zijn gekomen dan in de rest van het gebied van onderzoek. Daarbij is ervan uitgegaan dat, naar de ervaring ook leert, vooral arbeiders jonger dan 50 jaar gaan pendelen. In bijlage 8 zijn voor de B.P.L.- en de B.V.A.B.-gegevens voor verschillende leeftijdsgroepen de indices voor 1961 met resp. 1956 en 1958 als basisjaar voor de verschillende rayons vermeld. De vaste arbeidskrachten nemen vooral in aantal af tussen 23-39 jaar (B.V.A.B.-gegevens). In het oostelijke rayon is vooral bij de 50-60-jarigen een vermindering te constateren.

Het aantal jonge vaste arbeidskrachten (17-22-jarigen) is in het westelijke rayon toegenomen evenals het totaal aantal vaste arbeiders. In het middenrayon en het oostelijke rayon is het aantal 17-22-jarigen relatief sterker afgenomen dan het totaal aantal landarbeiders in die gebieden is. Het blijkt dat de primaire toevloeiing - de toevloeiing van de lagere school af - in het westelijke rayon het sterkst is. De indices berekend aan de hand van de B.P.L.-cijfers laten zien dat de lokale groep landarbeiders in elk rayon van het gebied en in elke leeftijdsklasse een vermindering ondergaat.

§ 3. Vergelijking van de tellingen 1961, 1962 en 1963

Uit de gegevens van de B.V.A.B. kunnen de jaren 1961 en 1963 met elkaar worden vergeleken. De gegevens van het B.P.L. laten slechts een vergelijking van de jaren 1961 en 1962 toe. In tabel 12 zijn voor de jaren 1961 en 1962 de aantallen arbeiders volgens het B.P.L. naar werkperiode gegeven.

Tabel 12

AANTAL LANDARBEIDERS NAAR DUUR IN DE LANDBOUW GEWERKT IN 1961 EN 1962 (B.P.L.-gegevens)

B.P.L.	Jaar	<8 weken	8-13 weken	13-26 weken	26-39 weken	40-52 weken	Totaal	Arbeiders >51 weken gewerkt	Vaste arb.kr. volgens B.V.A.B.
Absoluut	1961	290	75	194	209	844	1638	400	856
	1962	188	60	181	175	733	1337	359	858
In pro- centen	1961	17	5	12	13	51	100	24	52
	1962	14	4	14	13	55	100	27	64

Het totaal aantal arbeiders dat in 1962 bij het B.P.L. was geregistreerd, was 18% lager dan in 1961. Het aantal arbeiders dat meer dan 51 weken in de landbouw heeft gewerkt liep met 10% terug. Over de perioden bezien was er een verschuiving naar langere werkperioden te constateren. De vermindering van 1961 op 1962 was vooral waarneembaar bij de arbeiders die minder dan 8 weken in de landbouw hebben gewerkt. Deze groep gaf in de periode 1956-1961 juist de kleinste vermindering te zien. Een berekening die de B.P.L.-cijfers van 1961 en 1962 voor het westen en oosten van het gebied globaal vergelijkbaar maakt, wijst uit dat de ontwikkeling van 1956-1961 zich heeft voortgezet. Dit betekent dat in het jaar 1961-1962 de vermindering van het aantal arbeiders in het westen sterker is geweest dan in het oosten.

De B.V.A.B.-cijfers van 1961, 1962 en 1963 zijn in tabel 13 per gemeente gegeven.

Tabel 13

AANTAL VASTE LANDARBEIDERS
(B.V.A.B.-gegevens)

	1961	1962	1963	1963 index 1961=100
Nieuw-Vossemeer	44	38	24	69
Steenbergen	260	233	187	
Dinteloord	135	149	112	
Pijnaart	138	149	135	93
Willemstad	61	60	63	
Standdaarbuiten	24	28	25	
Klundert	79	77	69	95
Zevenbergen	115	124	113	
Totaal	856	858	728	85

In de tijdsruimte 1961-1962 is het aantal vaste landarbeiders in het gebied praktisch gelijk gebleven. In het tijdvak 1962-1963 neemt het aantal vaste landarbeiders met 15% af. Een vermindering van de vaste landarbeiders met 15% in een jaar tijd kan opmerkelijk groot worden genoemd. De ontwikkeling in de periode 1961-1963 geeft het omgekeerde beeld te zien van die in de periode 1958-1961. In de periode 1961-1963 neemt in het westelijke rayon het aantal vaste arbeiders met ca. 30% af, terwijl er in de overige rayons slechts sprake is van een betrekkelijk geringe vermindering. Deze ontwikkeling was in de periode 1960-1961 reeds waarneembaar. Het aantal vaste landarbeiders volgens gegevens van de B.V.A.B. verdeeld naar de aard van het bedrijf van de werkgever geeft voor 1961 en 1963 procentueel het volgende beeld.

	Akkerbouwers	Tuinbouwers	Loonwerkers	Totaal
1961	89	7	4	100
1963	89	8	3	100

Het blijkt dus dat zich praktisch geen wijzigingen in de verhouding van de aantallen vaste arbeiders werkzaam bij akkerbouwers, tuinbouwers en loonwerkers hebben voorgedaan.

De vermindering van het aantal werknemers in dienst van loonwerkers is opmerkelijk.immers bij een vermindering van het aantal arbeiders op de bedrijven neemt het loonwerk meestal toe.

De leeftijdsopbouw volgens de gegevens van het B.P.L. en die volgens de B.V.A.B. ziet er als volgt uit (tabel 14 en tabel 15).

Tabel 14

LEEFTIJDOPBOUW VOLGENS B.P.L.
(in procenten)

	17-19 jr.	20-29 jr.	30-39 jr.	40-49 jr.	50-59 jr.	≥60 jr.	Totaal
1961	10	23	22	20	18	7	100
1962	9	21	23	21	19	7	100

Tabel 15

LEEFTIJDOPBOUW VOLGENS DE B.V.A.B.
(in procenten)

	<17 jr.	17-22 jr.	23-30 jr.	31-50 jr.	51-60 jr.	≥61 jr.	Totaal
1961	5	13	19	41	17	5	100
1963	2	16	16	43	17	6	100

Zowel de leeftijdsopbouw volgens het B.P.L. als die volgens de B.V.A.B. geven in de periode 1961-1963 een geringe veroudering te zien. De veroudering volgens de B.V.A.B. is een afwijkende ontwikkeling van die welke voor de periode 1958-1961 is geconstateerd. Het percentage vaste landarbeiders van 19 jaar en jonger is in de jaren 1961 en 1963 gelijk. Opmerkelijk is de vermindering van het aantal jongeren beneden 17 jaar, waar tegenover staat een relatieve vermeerdering van het aantal vaste arbeiders van 17-22 jaar.

§ 4. Enkele conclusies over de recente
ontwikkeling van het aantal landar-
beiders

De ontwikkeling van het aantal landarbeiders, die uit verschillende tellingen blijkt, kan als volgt worden samengevat.

1. Volgens gegevens van het C.B.S. neemt in de periode 1947-1960 het aantal landarbeiders met 55% af.
In de periode 1956-1961 is het aantal werknemers in de agrarische sector of in de agrarisch verwante sector met 32% teruggelopen. Het aantal vaste landarbeiders is echter veel minder sterk afgenomen. In de periode 1958-1962 was de vermindering van het aantal vaste landarbeiders slechts 4%. In het contractjaar 1962-1963 verminderde het aantal vaste arbeiders evenwel met 15%. Per saldo is in de periode 1958-1963 het aantal vaste landarbeiders met 18% verminderd. Een vermindering van 18% in 5 jaar tijd is bij de tegenwoordige ontwikkeling niet groot te noemen. Het is waarschijnlijk door deze betrekkelijk geringe afneming van het aantal vaste landarbeiders dat de arbeidsvoorziening in dit gebied weinig moeilijkheden heeft opgeleverd. Wel maken de vaste landarbeiders in de drukke tijden van het jaar vaak lange werktijden.
2. De ontwikkeling van het aantal vaste landarbeiders heeft een opmerkelijk verloop. In de periode 1958-1960 neemt het aantal vaste landarbeiders met 3% toe. In het contractjaar 1960-1961 daarentegen neemt het aantal vaste landarbeiders met 6% af. In het contractjaar 1961-1962 blijft het aantal vaste landarbeiders praktisch gelijk. In het contractjaar 1962-1963 neemt het aantal vaste landarbeiders met 15% af.
3. De ontwikkeling in de deelgebieden blijkt uit tabel 16. Hierin zijn de aantallen vaste landarbeiders in verschillende jaren uitgedrukt als een index van 1958.

Tabel 16

AANTAL VASTE LANDARBEIDERS
(indexcijfers 1958=100)

Rayon	1958	1960	1961	1962	1963
Westelijk	100	131	113	100	78
Midden	100	92	90	96	84
Oostelijk	100	88	88	93	84
Totaal	100	103	96	97	82

In het midden- en oostelijke rayon heeft in de periode 1958-1963, behalve in 1962, een voortgaande daling plaats. In het westelijke rayon neemt het aantal landarbeiders in de periode 1958-1960 toe, daarna neemt ook in het westelijke rayon het aantal landarbeiders af. In het contractjaar 1962-1963 is de afnemende in het westelijke rayon veel sterker dan in het overige gebied. De vermeerdering van het aantal vaste landarbeiders in het westelijke rayon in de periode 1958-1960 wordt veroorzaakt door een verschuiving van het losse naar het vaste dienstverband. Deze verschuiving is het gevolg van de chemische onkruidbestrijding en het mechanisch rooien van zilveruien, waardoor losse landarbeiders minder werk kunnen krijgen. Het losse dienstverband is hierdoor in financieel opzicht nadeliger geworden dan het vaste dienstverband. Vele landarbeiders willen zich dan ook slechts door het aangaan van een vast dienstverband aan de landbouw binden.

4. Het aantal arbeiders volgens het B.P.L. is in de periode 1956-1961 met 32% verminderd. In het oostelijke deel van het gebied was de vermindering relatief het kleinst. In de periode 1956-1962 was de vermindering van het aantal arbeiders volgens het B.P.L. 44%. Dit wijst op een versnelde vermindering na 1961. Deze versnelde afvloeiing betreft vooral de arbeiders die slechts een korte periode in de landbouw werken (<8 weken). Volgens een globale berekening is ook in het jaar 1961-1962 de vermindering van het aantal arbeiders in het oostelijke rayon het kleinst.
5. Uit de ontwikkeling van het aantal agrarische werknemers, zoals die blijkt uit de B.P.L. - en de B.V.A.B.-cijfers, bestaat de indruk dat als gevolg van het verschil in geografische ligging t.o.v. de Moerdijkbrug de afvloeiing van landarbeiders in het westen later op gang is gekomen dan in het oosten van het gebied. De cijfers over het pendelen bevestigen deze indruk.

HOOFDSTUK III

DE SOCIALE POSITIE EN DE BINDING AAN DE LANDBOUW VAN DE LANDARBEIDERS

Door het ontbreken van niet-agrarische werkgelegenheid was de welvaart op het platteland onder meer afhankelijk van de winstgevendheid van de agrarische bedrijfstak. Deze winstgevendheid droeg als gevolg van het optreden van grote landbouwcrises een wisselvallig karakter. In tijden van economische depressies werden vaak grote verliezen geleden. Onder deze omstandigheden is het verklaarbaar dat het welvaartspeil ten plattelande niet hoog was.

De positie van de landarbeiders in het verleden werd gekenmerkt door een grote mate van afhankelijkheid t.o.v. de agrarische werkgevers. Dit werd veroorzaakt zowel door het ontbreken van voldoende werkgelegenheid buiten de agrarische sector als door het ruime aanbod van landarbeiders. Het grote aanbod van landarbeiders had een druk op de lonen en voor een deel ook seizoenwerkloosheid tot gevolg. Het een en ander betekende dat vooral de landarbeiders bij het toch reeds lage welvaartspeil ten plattelande de tol van een zeer zorgelijk bestaan moesten betalen. Het is geen wonder dat de landarbeiders als groep bij de andere maatschappelijke groeperingen niet in hoog aanzien stonden. Bij de bestaande toestanden was het ook praktisch onmogelijk voor een landarbeider zich aan zijn lage maatschappelijke positie te ontworstelen. Het gevolg was dat zoons van landarbeiders veelal ook landarbeider werden. Ook in dezen hoede men zich evenwel voor algemeenheden. Vaste landarbeiders aangesteld als 1e knecht, bouwknacht of paardeknacht hadden het over het algemeen beter dan de gewone vaste en losse landarbeiders. De eerstgenoemde categorie, onder welke benaming plaatselijk ook voorkomend, waren veelal bekwame vaklieden onder de landarbeiders, beter betaald dan de overige landarbeiders. Van de losse landarbeiders werd over het algemeen minder vakmanschap gevraagd. Bij hen kwam het erop aan in korte tijd en tijden van topdrukke veel werk te verrichten. Deze werkzaamheden werden en worden veelal in akkoordloon uitgevoerd. In die drukke tijden moest de losse landarbeider het geld verdienen om de winter door te komen.

De ontsluiting van het platteland heeft de toestand voor de landarbeiders sterk verbeterd. In hoofdstuk II is reeds melding gemaakt van een vermindering van het aantal landarbeiders als gevolg van een kleinere toevloeiing van landarbeiders en een grotere secundaire afvloeiing.

De mogelijkheid een vakopleiding te volgen voor een beroep buiten de landbouw bevordert de afvloeiing van landarbeiderszonen naar de niet-agrarische sectoren.

De afvloeiing van landarbeiders is in beginsel te beschouwen als een gezond saneringsproces ter vermindering van het overvloedige aanbod. Bij deze ontwikkeling komen twee vragen naar voren.

1. Zal de afvloeiing van landarbeiders een evenwichtspunt vinden, zodat de arbeidsvoorziening in de landbouw bij handhaving van het bouwplan gewaarborgd is?
2. Wat is de positie van de landarbeidersstand in de moderne tijd?

In hoofdstuk I is er gewag van gemaakt dat in het gebied van onderzoek nog vrij gemakkelijk een vaste landarbeider kan worden aangetrokken. Uit het enquêtemateriaal blijkt dat in Fijnaart en Dinteloord vooral bij de jonge landarbeiders plannen tot beroepsverandering bestaan (§1). Daarnaast is het mogelijk dat bij de landarbeiders die voorgeven geen plannen tot beroepsverandering te hebben, plannen tot afvloeiing zullen rijzen of plotseling zullen opkomen. Hierbij kunnen de opvattingen die de huisgenoten, familie en vrienden over het beroep landarbeider hebben een rol spelen. De vermindering van het aantal landarbeiders kan ook het gevolg zijn van een door de boeren gewilde vermindering van de arbeidsbezetting. Dit wordt dan veelal verwerkt door een arbeider die vrijwillig weggaat of gepensioneerd wordt niet te vervangen door een andere arbeider. Het is niet ondenkbaar dat er een toestand zal ontstaan, waarbij de landarbeiders die voor de landbouw voelen tenslotte zullen afvloeien omdat ze te zwaar zijn belast. De kans op afvloeiing lijkt vooral groot als een landarbeider alleen op een bedrijf overblijft. Ondanks verlichting van de werkzaamheden door mechanisatie, kunnen dan toch te veel taken in één hand worden gelegd. De landarbeider die alleen overblijft op het bedrijf kan zich ook een eenzaam mens gaan gevoelen.

Wat de positie van de landarbeider in de moderne tijd betreft kan het volgende worden opgemerkt. In de tegenwoordige dynamische tijd kan de geringe waardering uit het verleden in korte tijd plaats maken voor een hogere waardering.

Er is evenwel een aantal factoren dat een hogere maatschappelijke waardering van het landarbeidersberoep in de weg staat. Een belangrijke factor is de ouderdom van vele landarbeiderswoningen. Voor zover landarbeiders nu nog in landarbeiderswoningen wonen heeft dit wellicht een ongunstige invloed op de waardering van het beroep.

De positie van de landarbeiders in de moderne tijd heeft naast de maatschappelijke waardering nog een andere zijde. De tegenwoordige landarbeider moet in verband met de mechanisatie technisch georiënteerd zijn. In feite betekent dit dat bij de vakopleiding ook een theoretische schooling nodig is. Behalve specialistische cursussen komt een algemene vakopleiding gewenst voor. De landarbeiders leren dan de achtergronden van de werkzaamheden die er op het bedrijf gebeuren, kennen. Voor jonge landarbeiders is het aan te bevelen dat zij dagonderwijs volgen. Het volgen van een schoolopleiding door landarbeiders kan bovendien tot een hogere waardering van de buitenwacht voor het vakmanschap van de landarbeiders leiden.

Als een bezwaar van het landarbeidersberoep golden de geringe kansen tot promotie. Vooral voor de oudere landarbeiders kan dit een rol spelen bij de afvloeiing. De afvloeiing en toevloeiing van landarbeiders zijn uiteindelijk afhankelijk van het concurrerende vermogen van het landarbeidersberoep met andere beroepen.

In de volgende paragrafen zal een aantal aspecten van de sociale positie van de landarbeiders en de binding van de landarbeiders aan de landbouw aan de orde worden gesteld. Het materiaal hiervoor wordt ontleend aan de landarbeidersenquêtes van 1952 en 1963.

§ 1. De afkomst van de landarbeiders

In het voorgaande is er reeds gewag van gemaakt dat landarbeiderszoons in het verleden veelal het beroep landarbeider kozen. Uit andere milieus vloeiden betrekkelijk weinig landarbeiders toe. Er waren in maatschappelijk opzicht een aantal beroepen met dat van landarbeider te vergelijken, zoals bedienden bij de verzorgende beroepen, grondwerker, voerlieden e.d. Het ligt voor de hand dat ook uit deze milieus landarbeiders toetraden. Ook zoons van kleine boeren waren vaak gedwongen landarbeider te worden of te blijven. Hoewel er geen historische cijfers over de toetreding van jonge landarbeiders naar milieu beschikbaar zijn, lag de geschetste gang van zaken min of meer in de maatschappelijke structuur besloten. Voor de meeste niet-agrarische beroepspersonen betekende landarbeider worden een stap terug op de maatschappelijke ladder. Dit bleek bij het onderzoek 1952 duidelijk uit de bij dit onderzoek opgestelde beroepsladders 1). Op deze beroepsladders kwamen 14 beroepen, waaronder het beroep landarbeider, voor, gerangschikt naar de onderlinge waardering die deze beroepen genoten van de zijde van landarbeiders, boeren en milieukenners. De milieukenners waren in hoofdzaak niet-agrariërs die de plattelandssamenleving ter plaatse kenden. Het bleek dat het beroep landarbeider van de zijde van de milieukenners een lage waardering genoot. De hoogste waardering kreeg het beroep van de boeren, terwijl de landarbeiders zelf aan hun beroep een tussenpositie tussen de eerstgenoemde waarderingen toekenden. De landarbeiders waardeerden zichzelf evenwel nog als staande op de onderste helft van de beroepsladder. De vergeleken beroepen waren, behalve dat van winkelier en kleine boer, alle beroepen in loondienst. Hier ligt dus een aanwijzing voor de lage maatschappelijke waardering die het beroep landarbeider nog voor 10 jaren genoot.

Het cijfer dat uitdrukking geeft aan het percentage landarbeiders, van wie de vader ook landarbeider is, noemt men de beroepscontinuïteit. Bij het onderzoek van 1952 is gebleken dat op de zeekeigruonden 78% van de landarbeiders een vader had die ook landarbeider was. Voor de gemeenten Fijnaart en Dinteloord was dit percentage 74. Bij het onderzoek van 1963 is gebleken dat 66% van de landarbeiders een vader had (heeft) die landarbeider was (is). Uit tabel 17 blijkt de afkomst van de landarbeiders in 1963.

Tabel 17

BEROEP VADER

Dienst- ver- band leef- tijd	Aan- tal land- arb.	Aantal landarbeiders naar het beroep van de vader										
		loondienst						zelfstandig				
		land- arb.	fabr.- arb.	chauf- feur	em- ployé	arb. over- heid	ove- ri- gen	boer < 10ha	boer > 10ha	boer opp. onbek.	win- ke- lier	ove- ri- gen
Vast	84	57	5	1	1	1	6	6	3	1	2	1
Los	19	11	1	-	-	1	1	4	-	-	-	1
Totaal	103	68	6	1	1	2	7	10	3	1	2	2
Vast:												
<20 jr.	6	3	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-
20-29 "	12	6	1	-	-	1	3	1	-	-	-	-
30-39 "	20	10	2	-	1	-	1	2	2	-	1	1
40-49 "	16	12	1	-	-	-	1	1	1	-	-	-
50-61 "	30	26	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-

1) "Landarbeiders in Nederland", L.E.I. 1954, pag. 95.

Landarbeiders komen behalve uit de landarbeidersstand voort uit de kleine boeren en fabrieksarbeiders. In 18% van de gevallen had de vader een zelfstandig beroep. Blijkens het in 1952 uitgevoerde onderzoek achtte de landarbeider zelf zijn beroep hoger geplaatst op de maatschappelijke ladder dan het beroep van ongeschoold fabrieksarbeider, echter ver beneden dat van kleine boer. De landarbeiders boven 40 jaar hebben een grotere beroepscontinuïteit dan de landarbeiders beneden 40 jaar. Bij het lager worden van de beroepscontinuïteit in de loop van de tijd speelt ook de secundaire afvloeiing van de vader een rol. De gegevens van de tabel hebben betrekking op het tegenwoordige beroep van de vader. Een aantal vaders, die geen landarbeider zijn, kunnen eerder wel landarbeider zijn geweest. De zoons van de secundair afgevloeiende landarbeiders komen dus dikwijls wel uit een arbeidersmilieu. Uit de lagere beroepscontinuïteit van de jongere landarbeiders valt dus niet direct te concluderen dat landarbeiders in toenemende mate uit andere beroepsgroepen komen. Verder is het mogelijk dat terwijl de primaire toevloeiing van landarbeiderszoons afneemt, die vanuit de overige beroepsgroepen niet of in mindere mate afneemt. De vermindering van de beroepscontinuïteit behoeft dus niet te betekenen, dat de andere beroepsgroepen in toenemende mate belangrijk zijn geworden als arbeidsreservoir voor de landbouw om er jonge landarbeiders uit te betrekken. Het is zelfs de vraag of de landbouw er behoefte aan heeft jonge landarbeiders in toenemende mate buiten de landarbeidersstand aan te trekken. In hoofdstuk II is vermeld dat als er geen secundaire afvloeiing was, de toevloeiing van jongeren groot genoeg is om de getalssterkte van de groep te handhaven. Er moet evenwel rekening mee worden gehouden dat er o.m. in verband met het zware werk toch secundaire afvloeiing in de landbouw zal blijven, ook al zijn er geen financiële redenen aanwezig. Rekening gehouden met de secundaire afvloeiing en met een eventuele vermindering van de primaire toevloeiing van landarbeiderszoons kan de landbouw in de nabije toekomst of later toch wel gediend zijn met de toevloeiing van jonge landarbeiders uit niet-agrarische milieus. Hiertoe moet het beroep een meer open karakter krijgen. Bedoeld wordt dat er meer landarbeiders zullen toevloeden vanuit milieus waar het tot nog toe niet of minder gebruikelijk was landarbeider te worden. Denk b.v. aan zoons van stedelijke fabrieksarbeiders, zoons van kantoorbedienden en van ambachtslieden. Daartoe is nodig een goede voorlichting over het beroep en een verbeterde concurrentiepositie van het beroep. Een sterkere concurrentiepositie is nodig omdat bij de beroepskouzevoorlichting niet alleen op de animo voor het beroep, maar ook op de toekomstmogelijkheden wordt gelet. Een moeilijkheid hierbij wordt gevormd door de betrekkelijk geringe promotiekansen van de landarbeiders.

§ 2. Vakbekwaamheid en onderwijs van de landarbeiders

Men ontkomt niet aan de indruk dat er met name bij de buitenstaanders nog veel misvattingen bestaan over het vakmanschap dat voor een landarbeider is vereist. Bij de ingewijden is men zich ervan bewust geworden dat het vakmanschap van de landarbeiders meer inhoudt

dan de meeste andere gespecialiseerde beroepen. De landarbeider die alle soorten trekkerwerk kan verrichten en zelfstandig met machines kan werken wordt als vakman erkend. Deze categorie is dus met de vroegere paardeknechts te vergelijken. De omschakeling van paardetractie op trekkers is in dit gebied reeds zolang voltooid dat de vaste landarbeiders zich met trekkerwerk vertrouwd hebben kunnen maken. Een landarbeider die niet voldoende "machine-minded" is, is op het bedrijf niet goed meer bruikbaar. Het is dan ook niet te verwachten dat er veel vaste arbeiders zullen zijn die geen trekkerwerk kunnen verrichten. Voor de losse arbeiders ligt de situatie uiteraard anders. De werkzaamheden van de losse arbeiders bestaan meestal uit het verrichten van hand- en spandiensten in de perioden van topdrukke. Bij de enquête is niet gedetailleerd op de vakbekwaamheid van de landarbeiders ingegaan, doch is gevraagd naar het kunnen verrichten van een aantal kenmerkende werkzaamheden die de graad van vakbekwaamheid van de landarbeider bepalen. Deze werkzaamheden zijn trekkerwerk, selecteren van aardappelen en melken. Een landarbeider die trekkerwerk kan verrichten is feitelijk al een vakbekwaam landarbeider in de akkerbouw. Het kunnen melken is voor het gebied van onderzoek van minder belang. Doordat de teelt van poot-aardappelen op betrekkelijk weinig bedrijven voorkomt, is het selecteren van aardappelen op de meeste bedrijven geen eis van vakbekwaamheid. In tabel 18 is een aantal gegevens over de vakbekwaamheid van landarbeiders vermeld.

Tabel 18.

VAKBEKWAAMHEID

	Aantal land-arbeiders	Aantal landarbeiders dat de volgende werkzaamheden kan verrichten		
		trekkerwerk	selecteren van aardappelen	melken
Vast	78	64	15	36
Los	19	9	8	8
Totaal	97	73	23	44
Vast:				
< 50 jaar	50	46	10	20
≥ 50 jaar	28	18	5	16
Met onderwijs	35	30	9	19
Zonder onderwijs	62	43	14	25

Hieruit blijkt dat van de vaste arbeiders 18% van de losse arbeiders meer dan de helft geen trekkerwerk kan verrichten. De vaste landarbeiders beneden 50 jaar kunnen het praktisch allemaal en van de landarbeiders boven 50 jaar bijna twee derde. De jonge landarbeiders leggen veelal een grotere animo voor trekkerwerk aan de dag dan de oudere. Voor de oudere landarbeiders is dan ook niet altijd de noodzaak aanwezig de trekkerwerkzaamheden te leren. In andere

gevallen heeft de landarbeider de overschakeling op trekkerwerk niet gewild of niet kunnen volbrengen. Uit bijlage 15 blijkt verder dat er onder de landarbeiders met technisch onderwijs geen enkele is die geen trekkerwerk kan verrichten. In bijlage 16 is behalve een uitvoerige splitsing naar leeftijd en een splitsing naar onderwijs ook een verdeling gegeven naar het al-of-niet-georganiseerd-zijn van de landarbeiders.

Er bleek weinig verschil in vakbekwaamheid tussen de verschillende organisatiegroepen te zijn.

Het belang van landbouwonderwijs voor landarbeiders werd in het verleden niet groot geacht. Landbouwonderwijs werd alleen nuttig geoordeeld voor boeren, die tenslotte de taak hadden hun bedrijf te leiden en de resultaten van wetenschap en techniek al dan niet op het bedrijf toe te passen. Voor de landarbeider was de praktijk de beste leermeester. Dit standpunt werd veelal door boeren en door landarbeiders gedeeld. In deze eenzijdige visie is een kentering opgetreden door de mechanisering in de landbouw en door het onderwijs zelf. Kennis van motoren en machines, benevens de wijze van gebruik konden met behulp van school en cursus sneller en beter worden geleerd dan uitsluitend in de praktijk. Landarbeiders die om welke reden dan ook een landbouwcursus of een verdere schoolopleiding volgden, kregen, ook al vonden zij met het onderwijs nog weinig aansluiting bij de praktijk, wellicht een gunstiger oordeel over het landbouwonderwijs. Voor jonge landarbeiders wordt het dagonderwijs bovendien een voorwaarde om niet als een ongeschoold arbeider te worden aanzien.

Bij de enquête van 1952 bleek dat in Fijnaart en Dinteloord 15% van de landarbeiders na de lagere school onderwijs had genoten, waaronder 9% met landbouwonderwijs. Voor de vaste landarbeiders waren de percentages met onderwijs en met landbouwonderwijs resp. 16% en 14%. Van de vaste landarbeiders in 1962 heeft 39% landbouwonderwijs genoten. In tabel 19 is van alle landarbeiders (vast + los) vermeld de mate waarin zij onderwijs hebben genoten.

Tabel 19

ONDERWIJS VAN LANDARBEIDERS

	Aantal landarbeiders	Aantal landarbeiders		
		met onderwijs		
		totaal	agrarisch onderwijs	zonder onderwijs
Vast	84	33	33	51
Los	19	4	3	15
Totaal	103	37	36	66
< 25 jaar	14	4	4	10
25 - 39 jaar	34	14	14	20
40 - 49 jaar	20	11	10	9
≥ 50 jaar	35	8	8	27
Totaal	103	37	36	66

De landarbeiders hebben, zover zij onderwijs hebben gevolgd, vrijwel uitsluitend agrarisch onderwijs genoten. In totaal heeft 36% van de landarbeiders onderwijs genoten. Opmerkelijk is dat de landarbeiders van 25-39 jaar in mindere mate onderwijs hebben genoten dan de landarbeiders van 40 - 49 jaar. De landarbeiders boven 50 jaar hebben evenwel minder onderwijs genoten dan ieder van de overige groepen. De indruk bestaat dat de landarbeiders vooral op latere leeftijd, b.v. na hun huwelijk, een onderwijskursus gaan volgen.

Op het eerste gezicht lijkt de onderwijssituatie onder de landarbeiders te zijn verbeterd. Gezien het feit dat de jonge landarbeiders voor het merendeel nog geen scholing hebben genoten, is de vooruitgang op het gebied van het onderwijs echter weinig bevredigend. In bijlage 17 is o.m. de onderwijssituatie naar het al-of-niet-georganiseerd-zijn van de landarbeiders gegeven. De landarbeiders, die georganiseerd zijn, hebben in meerdere mate onderwijs genoten dan de landarbeiders die niet georganiseerd zijn. Over de soort van onderwijs door de landarbeiders gevolgd is het volgende op te merken. Er zijn 37 landarbeiders met onderwijs, van wie 30 uitsluitend agrarisch cursusonderwijs en 6 agrarisch dagonderwijs hebben gevolgd. Van de 37 landarbeiders met onderwijs hebben er 25 in de een of andere vorm technisch onderwijs genoten.

In de vorige passage is vermeld dat de indruk bestaat dat de landarbeiders eerst op wat latere leeftijd tot agrarisch onderwijs komen. Daarbij dringt zich de vraag op wat de motieven zijn om landbouwonderwijs te gaan volgen. Bijlage 18 geeft deze motieven weer. Van de 34 landarbeiders (excl. arbeiders bij loonwerkers) met agrarisch onderwijs waren er 9 die het onderwijs hebben gevolgd omdat het nodig was voor het werk en 9 hebben het onderwijs gevolgd omdat ze wat meer van het desbetreffende onderwerp wilden weten. De overige arbeiders bleken zeer uiteenlopende motieven voor het volgen van onderwijs te hebben gehad.

In het voorgaande is betoogd dat juist het volgen van onderwijs wellicht een andere kijk op de waarde van het onderwijs geeft. In dit verband is het interessant te weten hoe de waardering van de landarbeiders voor het gevolgde onderwijs is. Ook hierover staan gegevens in bijlage 18. Het blijkt dat verreweg het grootste deel van de landarbeiders met landbouwonderwijs van mening is wat aan het genoten onderwijs te hebben gehad.

Er is bij de enquête aan de landarbeiders gevraagd of zij een vakopleiding voor hun beroep al of niet noodzakelijk vinden. In tabel 20 treft men de antwoorden hierop aan.

Tabel 20

MENING VAN DE LANDARBEIDER OVER DE NOODZAKELIJKHEID VAN EEN VAKOPLEIDING

Dienstverband	Aantal landarbeiders 1)	Aantal landarbeiders ziet vakopleiding als		
		noodzakelijk	niet noodzakelijk	heeft geen mening
Vast	78	67	9	2
Los	19	15	2	2
Totaal	97	82	11	4

1) Excl. loonwerkers.

Het blijkt dat 85% van de landarbeiders een vakopleiding voor landarbeiders noodzakelijk vindt. Gezien het geringe percentage dat landbouwonderwijs heeft gevolgd is dit percentage hoog; het wijst op een positieve instelling t.a.v. het onderwijs. De landarbeiders met onderwijs vinden in meerdere mate een vakopleiding noodzakelijk dan de landarbeiders zonder onderwijs (bijlage 19). Meer dan de helft van de landarbeiders die een vakopleiding noodzakelijk vinden heeft als reden de mechanisatie genoemd. Verder is ook het verkrijgen van inzicht vaak als reden opgegeven. De landarbeiders zonder onderwijs brengen het motief van de mechanisatie relatief meer naar voren dan de landarbeiders met onderwijs. Het blijkt dat de landarbeiders niet van mening zijn dat de opleiding van landarbeiders uitsluitend een zaak van de praktijk is. In dit opzicht blijken de jonge en oudere landarbeiders niet van mening te verschillen. Aan de landarbeiders is verder gevraagd, welke zij de beste vorm van onderwijs voor landarbeiders vinden. Behalve de spontane reactie hierop zijn er ook antwoorden verkregen nadat de landarbeider een kaartje met onderwijsmogelijkheden was voorgelegd. Uit de spontane reacties bleek dat slechts 46 van de 82 landarbeiders die een vakopleiding voor landarbeiders noodzakelijk achtten een vorm van onderwijs hebben genoemd. De overige hebben geen of geen duidelijk antwoord op de desbetreffende vraag gegeven. Dit is vooral het geval bij de losse landarbeiders en de landarbeiders boven 40 jaar. Uit de positieve spontane reacties bleek dat vooral de technische cursussen als beste vorm van onderwijs werden gezien, daarna werd vooral de lagere landbouwschool genoemd (bijlage 20). Na raadpleging van de onderwijsmogelijkheden die de landarbeiders tijdens de enquête onder ogen werden gebracht, bleven slechts 4 arbeiders het antwoord op de vraag naar de beste vorm van onderwijs voor de vakopleiding van landarbeiders schuldig. Ook hier wezen de reacties op een voorkeur voor een praktische, technische in de vorm van cursussen gegeven opleiding, terwijl daarna de lagere landbouwschool het meest werd genoemd (bijlage 21). Tevens is gevraagd of de landarbeiders nog een cursus zouden willen volgen. In 30% van de gevallen is deze vraag bevestigend beantwoord (bijlage 22). Het sterkst bleek dit het geval bij de landarbeiders die reeds technisch onderwijs hebben gevolgd.

Tenslotte kan in dit verband nog melding worden gemaakt van een vraag die de landarbeiders is gesteld betreffende de betekenis die de werkgever hecht aan een vakopleiding voor landarbeiders. Van de 91 landarbeiders met een "vaste" werkgever hebben er 45 geantwoord dat hun werkgever een vakopleiding voor landarbeiders van betekenis vindt, 23 hebben geantwoord dat de werkgever geen betekenis aan een vakopleiding van landarbeiders toekende, terwijl 23 landarbeiders antwoordden de mening van de werkgever hierover niet te kennen. Van de landarbeiders met een werkgever die positief tegenover een vakopleiding voor landarbeiders staat, heeft de helft zelf geen onderwijs genoten. Van de landarbeiders van wie de houding van de werkgever tegenover een vakopleiding voor landarbeiders negatief of onbekend is, heeft slechts een kwart onderwijs genoten. De indruk bestaat dat de landarbeiders die onderwijs hebben genoten de neiging hebben bij de werkgever een positieve waardering voor het onderwijs te veronderstellen.

§ 3. De verhouding boer-arbeider

Bij het onderzoek 1952 is via groepsinterviews gevraagd naar de verhouding boer-arbeider. Daarbij bleek dat de verhouding boer-arbeider nog veel te wensen overliet. Dit behoeft niet te verwonderen als men bedenkt dat de maatschappelijke verhoudingen zich ten gunste van afhankelijke beroepsbevolking en dus ook van de landarbeiders wijzigden. Daarbij komt dat de werkgever en de werknemer in het agrarische bedrijf persoonlijk tegenover elkaar staan, waarbij uitingen van genoegen en ongenoegen over het gebeuren in het bedrijf van invloed op de verhouding boer-arbeider en daarmee op de verdere gang van zaken kunnen zijn.

Bij de enquête van 1963 is veel aandacht aan de verhouding boer-arbeider besteed. Dit blijkt uit de vragen die aan de landarbeiders zijn gesteld. Deze vragen betreffen:

- a. de algemene verhouding boer-arbeider in het gebied van onderzoek;
- b. de punten waarop de verhouding te wensen overlaat;
- c. de verandering in de laatste 10 jaar;
- d. de persoonlijke verhouding tot de werkgever.

De vragen zijn alleen gesteld aan vaste landarbeiders. Er waren voor het aangeven van de algemene en de persoonlijke verhouding 5 antwoorden voorgedrukt. Deze antwoorden waren: zeer slecht, slecht, redelijk, goed en zeer goed. Tabel 21 geeft een overzicht van de veelvuldigheid waarin deze antwoorden voorkomen.

Uit de tabel blijkt dat van de 78 respondenten er 37 de algemene verhouding redelijk en 32 de verhouding goed noemden. Er waren 7 arbeiders die de verhouding slecht noemden, 1 arbeider noemde de verhouding zeer slecht. De aanduiding zeer goed kwam slechts 1 keer voor. Uit deze antwoorden kan men de algemene verhouding boer-arbeider typeren als redelijk tot goed.

Tabel 21

VERHOUDING BOER-ARBEIDER
(vaste landarbeiders)

Persoonlijke verhouding tot de werkgever	Aantal vaste landarbeiders 1)	Aantal landarbeiders dat de verhouding boer-arbeider kwalificeert als				
		zeer slecht	slecht	redelijk	goed	zeer goed
Zeer slecht	1		1			
Slecht	2	1			1	
Redelijk	12		4	8		
Goed	40			24	16	
Zeer goed	22		2	5	15	
Onbekend	1					1
Totaal	78	1	7	37	32	1

1) Excl. arb. bij loonwerkers.

Gelet op het dienstverband blijkt dat van de vaste arbeiders relatief meer arbeiders de algemene verhouding als gunstig kwalificeren dan van de losse arbeiders.

Gelet op de leeftijd van de vaste arbeiders blijkt dat de helft van de vaste arbeiders beneden 50 jaar de algemene verhouding boer-arbeider redelijk noemt, terwijl ruim 36% de verhouding goed noemt. Van de vaste arbeiders van 50-60 jaar noemt meer dan de helft de verhouding goed.

Het bleek voor de beoordeling van de algemene verhouding weinig verschil uit te maken of de arbeiders georganiseerd of niet georganiseerd waren. In dit verband zij opgemerkt dat 66% van de landarbeiders georganiseerd is (bijlage 11). Ook het onderscheid tussen arbeiders met onderwijs en die zonder onderwijs gaf geen verschil te zien in de beoordeling van de verhouding boer-arbeider (bijlage 10).

Opmerkelijk is dat het oordeel over de persoonlijke verhouding gunstiger uitviel dan over de algemene verhouding. Hier noemden 40 arbeiders de verhouding tot de werkgever goed. De overige antwoorden op de vraag naar de persoonlijke verhouding waren als volgt verdeeld: zeer goed 23, redelijk 12, slecht 2, zeer slecht 1 en onbekend 1. De persoonlijke verhouding boer-arbeider wordt dus in het merendeel van de gevallen goed genoemd, de kwalificatie zeer goed komt meer voor dan de aanduiding redelijk. In bijlage 12 is de persoonlijke verhouding boer-arbeider ingedeeld volgens de arbeidsbezetting met vreemde arbeidskrachten op het bedrijf van de werkgever, de leeftijd, de organisatie en het onderwijs. T.e.v. het oordeel goed geeft de indeling volgens genoemde criteria willekeurige verschillen te zien. De beoordeling zeer goed treft men vooral aan bij de vaste arbeiders beneden 40 jaar en de vaste arbeiders zonder onderwijs. Het valt op dat op de bedrijven met verschillende bezetting van vaste arbeiders er weinig verschil in de beoordeling is. Men kan veronderstellen dat de verhouding tot de werkgever ook beïnvloed wordt door het leeftijdsverschil tussen de boer en de arbeider. De afstand tussen de generaties zou - vooral als de arbeider door ouderdom niet meer tot alle gevraagde prestaties in staat blijkt - de verhouding in ongunstige zin kunnen beïnvloeden. Ook hier kunnen weinig verschillen in de verhouding boer-arbeider worden geconstateerd, uitgezonderd in de gevallen dat de verhouding zeer goed wordt genoemd. In de gevallen waarin de verhouding boer-arbeider zeer goed is, is het leeftijdsverschil tussen de arbeider en de boer meestal minder dan 10 jaar (bijlage 13).

Uit de antwoorden op de desbetreffende vragen over de verhouding boer-arbeider bleek dat de landarbeiders de persoonlijke verhouding gunstiger beoordeelden dan de algemene verhouding. Waarschijnlijk spelen bij de beoordeling van de algemene verhouding de minder gunstige positie van de landarbeiders in het verleden een grotere rol dan bij de beoordeling van de persoonlijke verhouding. Uit de antwoorden bleek tevens dat er weinig concrete punten zijn genoemd waaraan het bij de verhouding boer-arbeider schort. Dit bleek uit de beantwoording van de vraag naar de factoren die de verhouding ongunstig beïnvloeden. De meeste concrete antwoorden luiden in de zin van: "De arbeiders zijn niet in tel bij de boeren", of: "De boer moest redelijker zijn". Het gaat hier feitelijk om de persoonlijke bejegening die men van de boer ondervindt.

Bij het landelijke landarbeidersonderzoek is een groot aantal factoren naar voren gekomen, dat van invloed op de verhouding boer-arbeider kan zijn. In bijlage 14 is met het voorkomen van elk van die factoren rekening gehouden. Deze factoren zijn in deze bijlage kort omschreven. Ook de niet ingevulde kolommen in de tabel van deze bijlage hebben iets te zeggen. In deze gevallen betreft het elders gehoorde grieven die hier niet bleken voor te komen, zoals het niet-nakomen van de C.A.O.

Op de vraag naar de ontwikkeling van de verhouding boer-arbeider in de laatste 10 jaar hebben 16 van de 97 landarbeiders geen mening kenbaar gemaakt. Het betrof hier meest jeugdige landarbeiders die nog geen 10-jarige ervaring hadden. De overige landarbeiders waren unaniem van oordeel dat de verhouding verbeterd was (bijlage 15).

§ 4. De woonpositie

In de vragenlijst voor de mannen zijn geen vragen over de bewoonbaarheid van de woningen opgenomen. Dit is wel het geval in de vragenlijst voor de vrouwen van de landarbeiders. De resultaten hiervan zijn in de verslaggeving van de vrouwenvragenlijst weergegeven. De vraagstelling aan de mannen was gericht op de ligging van de woning, de afstand van de woning tot de boerderij, het juridische gebruik van de woning en de wensen die er t.a.v. de ligging van de woning waren. In tabel 22 is een overzicht gegeven van de woningen naar de ligging.

Tabel 22

LIGGING VAN DE WONING

Leeftijd	Aantal gehuwde landar- beiders 1)	Aantal gehuwde landarbeiders naar ligging van de woning				
		kern	gehucht	lintbe- bouwing	ver- spreid	onbe- kend
<25 jaar	1				1	
25-29 jaar	5	2			2	1
30-39 jaar	18	4	1	4	9	
40-49 jaar	19	6	2	6	5	
50-59 jaar	22	11	1	2	8	
60-64 jaar	9	2	1	2	4	
Totaal	74	25	5	14	29	1

1) Losse en vaste landarbeiders, excl. de arbeiders bij loonwerkers.

Hieruit blijkt dat 39% van de woningen van landarbeiders verspreid ligt. Waarschijnlijk betreft het hier dienstwoningen dicht bij de boerderij gelegen. In bijlage 24 blijkt dat van de 29 dienstwoningen door vaste arbeiders in gebruik er 27 op minder dan 1 km afstand van het be-

drijf waren gelegen. Een derde van de landarbeiderswoningen ligt in de kern van het dorp. Ongeveer 20% van zelfstandig wonende landarbeiders heeft een woning in de lintbebouwing. Uiteraard zijn bij het wonen in het dorp de afstanden tot de boerderij veelal groter dan bij het wonen in een dienstwoning. Een groot bezwaar schijnt dit evenwel niet te zijn. Eerst bij een afstand van 5-7 km van de woning tot het werk wordt de bromfiets als vervoermiddel meer gebruikt dan de fiets (bijlage 24). Over de afstanden tot het werk kan worden opgemerkt: ongeveer 60% van de vaste landarbeiders woont op een afstand van minder dan 2 km van het bedrijf van de werkgever en ongeveer 20% op een afstand van 5 km en meer. Van de gehuwde landarbeiders heeft 35% een eigen woning en ongeveer 40% een dienstwoning. Van de 23 landarbeiders beneden 30 jaar hebben er slechts 2 een eigen woning. Boven de leeftijd van 30 jaar is er geen duidelijk verband tussen de leeftijd en de mate waarin men de eigen woning in eigendom heeft. Ook tussen de afstand van de woning tot de werkgever en de eigendom van de woning was geen duidelijk verband aanwezig (bijlage 25). In de inleiding van dit hoofdstuk is opgemerkt dat de woningtoestand ten plattelande veelal slecht was. Daarnaast speelt ook de ligging van de woningen een rol. De voorkeur aangaande de ligging van de woning wordt door verschillende factoren bepaald. De voorkeur voor het wonen in de kern wordt bepaald door het dicht bij school of kerk wonen en de mogelijkheid deel te nemen aan het gezelligheidsleven. De voorkeur voor het wonen buiten de kern wordt veelal bepaald door de grotere vrijheid die men er geniet. Uit bijlage 26 blijkt dat 26% van de landarbeiders in een klein dorp wil wonen, 46% aan de rand van een dorp of stad en 19% in een alleenstaande woning op het land. Bij de vraagstelling over de voorkeur voor de ligging van de woning is niet altijd onderscheid gemaakt tussen de voorkeur voor het wonen aan de rand van een stad en de voorkeur voor het wonen aan de rand van het dorp. In bijlage 26 zijn beide groepen bij elkaar genomen. De praktijk van het onderzoek heeft evenwel geleerd dat het hier in verreweg de meeste gevallen een voorkeur voor het wonen aan de rand van een dorp betrof. Slechts 6 van de 74 ondervraagde landarbeiders geeft de voorkeur aan het wonen in een groot dorp.

In het algemeen blijkt men een voorkeur te hebben voor een zekere mate van vrijheid bij het wonen. Het hoge percentage landarbeiders dat aan de rand van een dorp of een stad wil wonen wijst erop dat men ook de voordelen die een geconcentreerde bewoning biedt, waardeert. Verder blijkt dat er bij de landarbeiders boven 60 jaar over het algemeen weinig voorkeur bestaat voor het wonen in een alleenstaande woning op het land. Deze wijze van wonen blijkt het meest in trek te zijn bij de landarbeiders die reeds verspreid wonen. Ook onder degenen die in een kern wonen, geeft een aantal de voorkeur aan een alleenstaande woning op het land. In aanmerking genomen dat 40% van de landarbeiders thans verspreid woont en slechts 19% een voorkeur hiertoe uitsprekt, blijkt een groot deel van degenen die verspreid wonen toch liever in de woonkern te wonen. Wellicht is de minder comfortabele toestand waarin vele dienstwoningen verkeren hierop van invloed.

§ 5. De landarbeiders en zijn beroep

Aan de hand van de enquête van 1963 kunnen gegevens over de waardering, die landarbeiders voor hun beroep hebben, worden verstrekt. Zo is aan de vaste landarbeiders beneden 60 jaar gevraagd of zij plannen hadden van beroep te veranderen. Er waren in deze gemeenten 75 vaste landarbeiders beneden 60 jaar geënquêteerd. Van deze 75 landarbeiders hadden er 63 geen plannen van beroep te veranderen, 8 landarbeiders hadden wel plannen tot beroepsverandering en van 4 landarbeiders zijn de plannen hieromtrent onbekend. Van de landarbeiders die van beroep wilden veranderen zijn er 5 beneden 30 jaar, 7 beneden 45 jaar. Er waren slechts 12 landarbeiders beneden 30 jaar die niet van beroep wilden veranderen. Hieruit blijkt dat vooral onder de jongere landarbeiders plannen tot beroepsverandering aanwezig zijn.

Aan de landarbeiders, die in de landbouw willen blijven, werd tevens gevraagd naar de voordelen en de nadelen van hun beroep. Van de 63 respondenten noemden 34 zowel voordelen als nadelen van het beroep, 22 noemden alleen voordelen en 6 alleen nadelen op, terwijl 1 respondent voordelen noch nadelen noemde. Bij elkaar wisten dus 56 van de 63 respondenten (89%) voordelen van het beroep landarbeider op te noemen, terwijl er 40 (63%) nadelen van het beroep landarbeider noemden. In totaal zijn er door 63 respondenten 90 keer voordelen en 69 keer nadelen genoemd. De frequentieverdeling van de voor- en nadelen is als volgt:

voordelen:		nadelen:	
vrije natuur	29	zwaar werk, vuil werk	11
vrij, afwisselend en		veel kou lijden	10
mooi werk	14	laag loon	11
hoog loon	3	lange werktijden	3
emolumenten	8	weinig vrije zaterdagen	11
geen pandelen	25	landbouw komt overal achteraan	5
diverse voordelen	11	diverse nadelen	18
totaal	90	totaal	69

Als voordelen van het beroep landarbeider kwamen naar voren: de vrije natuur, het vrije, afwisselende en mooie beroep en het niet-behoeven-te-pendelen. Het voordeel van het niet-behoeven-te-pendelen wordt door 28% van de landarbeiders genoemd. Verder bleek dat de emolumenten die men ontvangt gunstig werden gewaardeerd. Bij de nadelen die zijn genoemd zijn opmerkelijk: het zware en koude werk, het lage loon en het betrekkelijk geringe aantal vrije zaterdagen dat de landarbeiders hebben (voorjaar 1963). Het aantal landarbeiders dat het loon laag vond is groter dan het aantal landarbeiders dat het loon van een landarbeider hoog noemt. Het werken in de vrije natuur sprak vooral de landarbeiders beneden 30 jaar en van 40 tot 50 jaar aan. Het niet-behoeven-te-pendelen werd het meest door jonge landarbeiders beneden 30 jaar als een voordeel gezien.

§ 6. De beroeps- en schoolkeuze van de landarbeiderszonen

Uit de landarbeidersenquête blijkt, dat de landarbeiders vrij algemeen het beroep landarbeider aan hun zoons ontraden. Dit is zowel het geval bij landarbeiders die zelf van beroep willen veranderen als bij landarbeiders die een grote mate van beroepstevredenheid aan de dag leggen. In het commentaar bij een desbetreffende vraag aan de landarbeiders werd meestal gewezen op het grote beroepsongerief dat het landarbeidersberoep met zich brengt, zoals: het vuile werk, de lage waardering en de geringe promotiekansen. Waarschijnlijk worden deze nadelen van het beroep landarbeider met de ontsluiting van het platteland en de daarmee samenhangende mogelijkheden tot beroepsvergelijking in toenemende mate ervaren. Landarbeiderszonen kozen in de loop van de tijd in toenemende mate een niet-agrarisch beroep, gepaard gaande met een toeneming van het aantal geschoolde beroepen. In tabel 23 zijn cijfers over de beroepskeuze van landarbeiderszonen vermeld 1).

Tabel 23

HUIDIG BEROEP VAN DE LANDARBEIDERS ≥ 15 JAAR (Fijnaart en Dinteloord)

Leeftijd dienst- verband	Aan- tal zoons ≥ 15 jaar	Aantal landarbeiderszonen naar beroep of bezigheid												
		land- ar- bei- der	fruit- teelt- arbei- der	arbei- der bij loon- werker	grondwerker, los werkm., gemeentearb., bouwvakarb. e.d.	ha- von- ar- bei- der	fa- brieks- ar- bei- der	toe- zien- de vak- man	chauf- feur, kraan- machin. e.d.	middel- bare en hoge func- ties	zelf- stan- dig be- roep	over- rige be- roep- en	stu- de- rend	on- be- kend
<20 jr.	21	4	1	-	2	-	2	-	-	-	-	2	8	2
20-24 jr.	13	2	1	3	1	1	1	3	-	-	-	1	-	-
25-29 jr.	15	3	-	-	2	2	2	2	-	2	-	1	1	-
30-34 jr.	11	3	-	-	1	1	1	1	-	4	-	-	-	-
35-39 jr.	7	4	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-
40-44 jr.	3	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
45 jr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Totaal	70	17	2	3	6	4	7	8	1	6	-	1	5	8
Vast	48	9	1	3	4	3	7	4	-	5	-	1	3	6
Los	22	8	1	-	2	1	-	4	1	1	-	-	2	2

De gegevens over de beroepen van de zoons zijn afkomstig van 25 vaste en 6 losse landarbeiders met een of meer zoons van 15 jaar en ouder. Het blijkt dat van de 70 zoons van 15 jaar en ouder er 22 landarbeider 2) zijn (31%). Verder zijn er o.m. 7 fabrieksarbeider, 6 vakman 3) en 6 chauffeur. Het beroep landarbeider is bij de zoons

- 1) De cijfers zijn voorlopig en kunnen een klein verschil vertonen met de resultaten van het landelijke onderzoek.
- 2) Inclusief fruitteeltarbeiders en arbeiders bij loonwerkers.
- 3) Werknemers in ambachtelijk beroep en handwerkberoepen waarvoor een opleiding vereist is.

jonger dan 30 jaar minder sterk vertegenwoordigd dan bij de zoons van 30 jaar en ouder. Verder zijn er van de losse landarbeiders relatief meer zoons landarbeider geworden dan van de vaste landarbeiders. Van de werkende zoons zijn er 22 uit de landbouw afgevloeid. Dit betekent dat 63% van de landarbeiderszoons na de lagere school in de landbouw heeft gewerkt, van wie de helft is afgevloeid. De afvloeiing heeft veelal plaats voor het bereiken van de 30-jarige leeftijd (bijlage 9).

Uit het enquêtemateriaal is van 17 schoolgaande zoons van 11-18 jaar de tegenwoordige of toekomstige vorm van voortgezet onderwijs bekend. De verdeling van deze leerlingen naar vorm van voortgezet onderwijs is als volgt: lagere technische school 7, lagere landbouwschool 2, h.b.s. 2, ulo 2, geen voortgezet onderwijs 2, voortgezet onderwijs onbekend 2.

De aantallen zijn klein en lenen zich niet voor nauwkeurige conclusies. Wel kan worden vastgesteld, dat bij de landarbeiderszoons met voortgezet onderwijs de lagere technische school de meest bezochte school is. Van de l.t.s.-leerlingen is van een bekend dat hij trekkerchauffeur wil worden. Wanneer men uitgaat van de veronderstelling dat de schoolkeuze een indruk geeft van het toekomstige beroep, kan worden geconcludeerd dat van de 11-15-jarigen maximaal een derde het beroep landarbeider zal kiezen. Van de 15-20-jarigen blijkt minder dan een derde landarbeider te zijn geworden. De primaire toevloeiing naar leeftijdsklasse ziet er dan als volgt uit:

		(aantal zoons)
11 < 15-jarigen	33%	(10)
15 < 20-jarigen	29%	(21)
20 < 30-jarigen	59%	(28)
30 < 40-jarigen	94%	(18)

Hierbij is verondersteld dat van de 11-15-jarigen degenen met landbouwonderwijs en degenen zonder onderwijs in de landbouw terecht zullen komen, wat uiteraard niet het geval behoeft te zijn. Het percentage van 33 voor de 11-15-jarigen moet dan ook als een maximum worden beschouwd. De afnemende van de primaire toevloeiing komt hier zeer duidelijk naar voren.

Van de secundair afgevloeide landarbeiderszoons is het tegenwoordige beroep nagegaan. Het blijkt dat bij secundaire afvloeiing vooral het beroep chauffeur een grote aantrekkingskracht op landarbeiders uitoefent. Uit de gevonden cijfers blijkt tevens dat de afnemende primaire toevloeiing gepaard gaat met een afnemende van de secundaire afvloeiing. De secundaire toevloeiing, d.w.z. de toevloeiing van een niet-agrarisch beroep naar de landbouw, blijkt praktisch niet voor te komen.

In tabel 24 staan gegevens over het onderwijs dat de landarbeiderszoons ≥ 15 jaar hebben gevolgd of nog volgen.

Tabel 24

ONDERWIJS VAN LANDARBEIDERSZOONS

Leeftijd	Aantal zoons ≤ 15 jaar	Aantal landarbeiderszoons naar genoten onderwijs 1) na de lagere school												
		l.t.s.	l.l.s.	land- bouw- cur- sus	middel- baar land- en tuinbouw- onderwijs	h.t.s. u.t.s.	ulo	h.b.s. gymna- sium, lyceum	ander middel- baar onder- wijs	vak- school + vak- cursus	ho- ger on- der- wijs	ove- rig on- der- wijs	geen on- der- wijs	onder- wijs on- be- kend
<20 jr.	21	5	1	-	-	-	1	2	1	1	-	-	8	2
20-40 jr.	13	4	-	1	-	-	1	-	-	1	-	1	5	-
25-29 jr.	15	2	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	10	-
30-34 jr.	11	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	7	-
35-39 jr.	7	-	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	3	-
40-44 jr.	3	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
45 jr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Totaal	70	12	1	7	-	-	3	2	1	6	-	3	33	2

1) Geteld naar de hoogste vorm van onderwijs.

Van de 70 zoons hebben er 33 geen voortgezet onderwijs gevolgd en van 2 zoons is het onderwijs niet bekend. Er zijn dus 35 zoons van wie bekend is dat zij voortgezet onderwijs hebben genoten. Er zijn 3 zoons die middelbaar onderwijs hebben gevolgd, 3 de ulo, 12 de lagere technische school, 6 een andere vorm van vakscholing en 7 een landbouwcursus. Hoger onderwijs kwam geen enkele keer voor. Bijna de helft van de zoons heeft na de lagere school geen onderwijs genoten. Dit is ook het geval bij de zoons beneden 30 jaar. Van de zoons beneden 25 jaar heeft 43% geen voortgezet onderwijs genoten. Het dagonderwijs is vrijwel uitsluitend gevolgd door de zoons jonger dan 30 jaar. Uit dien hoofde kan men zeggen dat de jongere zoons meerwaardig onderwijs hebben genoten dan de oudere. Van de 21 zoons beneden 20 jaar hebben er 8 geen voortgezet onderwijs gevolgd.

§ 7. B e r o e p e n v a n d e l a n d a r b e i d e r s d o c h t e r s

De afhankelijke positie van de landarbeidersstand had ook zijn weerslag in de beroepen van de landarbeidersdochters. De landarbeidersdochters kwamen na de lagere school veelal in loondienst in de huiselijke beroepen terecht. Daarbij waren boerendienstbode en burgerdienstbode de voornaamste beroepen. De verbeterde financiële positie van de landarbeiders maakte het mogelijk dat de landarbeidersdochters zich voor een maatschappelijk hoger gekwalificeerd beroep konden bekwamen. Bovendien groeide het aantal beroepsmogelijkheden voor vrouwen en meisjes sterk. Voorbeelden hiervan zijn kantoorwerkzaamheden, winkelmeisje, cassière e.d. In bijlage 22 zijn de beroepen of bezigheden van de landarbeidersdochters uit de enquête van 1963 weergegeven. Daarbij is van de gehuwde landarbeidersdochter het laatste beroep voor het

huwelijk genomen. Bijna 60% van de landarbeidersdochters verricht thuis huiselijke diensten of heeft deze werkzaamheden voor het huwelijk verricht. De groep boven 30 jaar, nu veelal gehuwd, heeft voor het huwelijk vrijwel uitsluitend huiselijke diensten verricht. De groep landarbeidersdochters beneden 24 jaar, voor het grootste deel ongehuwd, verricht voor ongeveer 40% huishoudelijk werk. De verminderde animo voor de huishoudelijke beroepen blijkt ook hier duidelijk. Bij het vaststellen van deze percentages zijn ook de dochters die thuis in de huishouding werken meegeteld. Het beroep naaister is evenwel niet meegeteld. Het beroep dienstbode komt in de leeftijdsgroepen van 24 jaar en jonger minder voor dan in de leeftijdsgroepen van 25 jaar en ouder. De verschuiving die zich in de loop van de tijd heeft voorgedaan blijkt vooral in de richting van naaister te gaan. Opmerkelijk is dat er slechts 2 landarbeidersdochters verpleegster zijn (geweest) en dat er in het enquêtemateriaal geen enkele onderwijzeres bleek voor te komen. Tot de statusberoepen hebben de landarbeidersdochters het in het algemeen niet gebracht. Uit bijlage 23 kan men concluderen dat er slechts weinig landarbeidersdochters van 15-19 jaar een schoolopleiding volgen.

De Algemene Volkstelling 1960 biedt gelegenheid de beroepen van de landarbeidersdochters in loondienst werkzaam te vergelijken met die van de totale vrouwelijke beroepsbevolking in loondienst. Hieruit blijkt dat de landarbeidersdochters in loondienst in sterkere mate huishoudelijk werk verrichten dan de totale vrouwelijke beroepsbevolking in loondienst. De Algemene Volkstelling 1960 laat zien dat voor het gebied van onderzoek 28% van de vrouwelijke beroepspersonen in loondienst werkend huiselijke diensten verricht. In Fijnaart en Dinteloord doet 29% van de vrouwelijke beroepsbevolking in loondienst huishoudelijk werk. De gemeenten Fijnaart en Dinteloord blijken dus in dit opzicht goede representanten van het gebied te zijn.

HOOFDSTUK IV

DE LANDARBEIDERSVROUWEN EN HET LANDARBEIDERSBEROEP

Bij de landarbeidersenquête is ook naar de mening van de vrouw of moeder over het landarbeidersberoep van resp. de man en de zoon gevraagd. Men mag immers de invloed van de vrouw op het al-of-niet-blijven-werken in de landbouw niet onderschatten.

Bij het interview heeft men zowel directe als indirecte vragen gesteld. De directe vraagstelling is gebeurd door de vrouwen achter verschillende uitspraken over het beroep van de man en/of zoon te laten invullen of zij het ermee eens waren of niet en door te vragen wat zij dachten wat men van het landarbeidersberoep dacht. Bij de indirecte vraagstelling heeft men de vrouwen naar de woning gevraagd b.v. om te zien of een dienstwoning slechter beoordeeld werd dan een andere woning.

In totaal zijn er 75 vrouwen geënquêteerd in Dinteloord en Fijnaart. Daar het enquêteformulier door de vrouwen zelf is ingevuld en het vaak om subjectieve gegevens gaat, is aan de enquêteur gevraagd boven het enquêteformulier te schrijven hoe hij dacht dat het formulier was ingevuld. Hij heeft dit aangegeven door "goed, matig of slecht" in te vullen. In veel gevallen zijn de "slechte" formulieren totaal niet te gebruiken. Dit brengt het aantal op 55 bruikbare enquêtes terug. Het feit dat het aantal zo klein is levert vaak moeilijkheden op bij de beoordeling van de gegevens.

§ 1. De mening van de vrouw over het beroep van de man en/of zoon

Er zijn 23 uitspraken over het landarbeidersberoep opgenomen in het formulier. Deze zijn in 3 delen gesplitst:

1. uitspraken over de maatschappelijke waardering.
Hierbij heeft men vooral gedacht aan de positie die het landarbeidersberoep inneemt in de maatschappelijke waardering 1);
2. uitspraken die een mening geven over loon, vakantie en werktijden 1).
Hier gaat het meer om materiële gegevens. Is het landarbeidersloon te laag? Is op zaterdag werken een bezwaar? enz.;
3. uitspraken die een mening geven over het werk zelf 1).

Hiertoe behoort o.a. de vraag of het werk te zwaar of te vuil wordt gevonden.

De mening over de maatschappelijke waardering, over loon, vakantie en werktijden en over het werk zelf zijn volgens verschillende criteria ingedeeld. Het onderwijs, dat de vrouw heeft gevolgd en de leeftijd zouden hierbij een rol kunnen spelen. Maar uit de gegevens is gebleken dat er geen verband bestaat tussen deze criteria en de mening over het beroep van de man. Het onderwijsniveau is nog laag, 38 van de 55 geënquêteerde vrouwen hebben alleen lager onderwijs,

1) In bijlage 27 zijn de uitspraken opgenomen welke onder deze drie categorieën vallen.

11 vrouwen hebben daarnaast nog een huishoudcursus gevolgd en 5 hebben de huishoudschool bezocht, terwijl slechts één vrouw een vakopleiding (nl. verpleegster) heeft gehad. Voor de beroepen, die de vrouwen vóór hun huwelijk hebben uitgeoefend, hebben zij ook geen speciale opleiding nodig gehad. Bijna 4/5 van alle vrouwen is dienstbode geweest of heeft thuis meegeholpen. Bij het overige deel zijn enige landarbeidsters, werksters of fabrieksarbeidsters en een verpleegster. Er is geen verband aangetoond tussen het beroep van de vrouw voor het huwelijk en de mening over het beroep van de man.

In tabel 25 kan men lezen aan welke mensen de vrouw denkt als ze haar mening over het landarbeidersberoep geeft. Bijna de helft van alle vrouwen geeft op dat zij "aan allerlei mensen" denkt. Dit kan een vluchtcategorie betekenen, men weet het niet en dan is uit de verschillende voorgedrukte categorieën deze categorie het meest geschikt om in te vullen. Het kan ook zijn dat men inderdaad aan allerlei mensen denkt; boeren, landarbeiders, andere arbeiders en andere beroepen welke men kent. Uiteraard is niet bekend hoe groot het referentiekader van de vrouw is. Hiermede wordt in dat geval bedoeld dat niet bekend is of bij de beantwoording de vrouw slechts enkele beroepen dan wel een rijkere schakering voor de geest hebben gestaan. Het zal duidelijk zijn dat de uitspraak "allerlei mensen" weinig houvast biedt om er conclusies aan te verbinden. Bij de overige categorieën blijkt men het meest vergelijkingen te maken met familie.

Opmerkelijk is dat de maatschappelijke waardering het minst gunstig is. Meer dan de helft denkt over de maatschappelijke waardering ongunstig of neutraal.

Ruim een derde deel van de vrouwen heeft een ongunstige of neutrale mening over het loon, vakantie en werktijden en iets minder dan een derde deel heeft een ongunstige of neutrale mening over het werk zelf. Blijkbaar worden de subjectieve elementen van het beroep (sociale positie) veel minder gunstig beoordeeld dan de objectieve elementen zoals de arbeidsomstandigheden.

Tabel 25

MENING VAN DE VROUWEN OVER HET LANDARBEIDERSBEROEP

Aan welke mensen men dacht	Aantal en- vragen	Aantal vrouwen naar mening o/h beroep landarbeider								
		maatschappelijke waardering			mening over loon, vakantie en werktijden			mening over het werk zelf		
		gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal
Aan:										
andere arbeiders	3	1	2		2	1		3		
familieleden	9	5	3	1	6	3		5	4	
boeren i.d. buurt	2	1	1		2			2		
kennissen en vrienden	2	1		1	2			2		
andere landarb.	4	2	2		2	2		2	1	1
allerlei mensen	23	10	12	1	13	6	4	16	5	2
Combinaties	7	4	3		4	3		5	1	1
Onbekend	5	2	2	1	3	1	1	4	1	
Totaal	55	26	25	4	34	16	5	39	12	4

Er is ook aan de vrouwen gevraagd of zij zouden willen dat hun man en/of. zoon nog van beroep zou veranderen als dat mogelijk was. Het blijkt dat de vrouwen meer veranderingsgezind zijn dan de mannen.

Tabel 26

VERANDERINGSGEZINDHEID VAN MAN EN VROUW

Veranderingsgezindheid van man en vrouw	Man is van plan van beroep te veranderen	Man is <u>niet</u> van plan van beroep te veranderen	Plannen onduidelijk of onbekend	Totaal
Vrouw wenst beroepsverandering	5	14	2	21
Vrouw wenst <u>geen</u> beroepsverandering	2	29	1	32
Onbekend		1	1	2
Totaal	7	44	4	55

Zoals in bovenstaande tabel is te zien, wensen driemaal zoveel vrouwen dat hun man van beroep verandert dan de man. Twee derde van de vrouwen die beroepsverandering wensen, hebben een man die geen plannen in deze richting heeft. De vrouwen die wensen dat hun man van beroep verandert, denken aanmerkelijk ongunstiger over het beroep van hun man, dan de vrouwen die niet wensen dat hun man van beroep verandert. Dit blijkt uit de gegevens van tabel 27.

Tabel 27

MENING VAN DE VROUWEN OVER HET LANDARBEIDERSBEROEP EN VERANDERINGSGEZINDHEID

Aantal vrouwen naar mening o/h beroep landarbeider										
Aantal en- quête- tes	maatschappelijke waardering			mening over loon, vakantie en werktijden			mening over het werk zelf			
	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	
Wil van beroep veranderen	21	6	13	2	13	8		13	6	2
Wil niet van beroep veranderen	32	20	10	2	19	8	5	25	5	2
Onbekend	2		2		2			1	1	
Totaal	55	26	25	4	34	16	5	39	12	4

Het meest sprekend is dit bij de maatschappelijke waardering. Twee derde van de vrouwen, die willen dat hun man en/of zoon van beroep verandert, denken ongunstig over de maatschappelijke waardering van het landarbeidersberoep. Daarentegen denkt twee derde van de vrouwen die niet willen dat hun man en/of zoon van beroep verandert gunstig over de maatschappelijke waardering van het landarbeidersberoep. De waardering van het landarbeidersberoep is een belangrijke oorzaak voor de veranderingsgezindheid van de vrouwen. Er is geen verband tussen de veranderingsgezindheid en de leeftijd. Men kan dus niet zeggen dat jongere vrouwen liever willen dat hun man uit de landbouw afvloeit dan oudere vrouwen. Aan de vrouwen die wensen dat hun man en/of zoon van beroep verandert is gevraagd naar de motieven daarvoor. In tabel 28. staat een verdeling van de antwoorden die hierop zijn gegeven.

Er zijn 21 vrouwen die wensen dat hun man van beroep verandert. In totaal geven zij hier 79 motieven voor de genoemde beroepsverandering.

Bijna twee derde van de vrouwen weet niet wat hun man dan voor beroep zou moeten hebben. De andere geven allen, op een na, niet-agrarische beroepen op, beroepen waarvoor ze meestal zullen moeten pendelen naar de randstad. Sommige zien zelfs "pendelaar" als beroep. 19 van de 21 vrouwen noemen als een van de redenen voor verandering een hoger loon. Bijna even vaak wordt als reden genoemd "betere promotiekansen". Overigens bleek ook het beroepsongerief zoals de lange werktijden en het zware werk bij de motivering een rol te spelen.

Tabel 28

GEWENST BEROEP EN MOTIVERING VOOR BEROEPSVERANDERING
(mening van de vrouwen)

Motivering van beroepsverandering	Aantal eng. van verande- rings- gezinde vrouwen	Aantal vrouwen dat als beroep voor de man wenst									
		waar meer te ver- dienen is	fabr.- arb.	haven- arb.	bouw- vak- arb.	post- bode	am- bacht	chauf- feur	tuin- of fruit- arb.	pen- de- laar	on- be- kend
Aantal vrouwen	21	1	1	2	3	1	1	2	1	2	13
Betere kansen om vooruit te komen	17				3		1	1	1	1	11
Meer te verdienen	19	1	1	1	2	1		1	1		10
Minder kans werkloos te worden	5					1			1		3
Beter voor de toekomst van de kinderen	9				1	1	1	1			5
Je hebt dan minder met je baas te maken	4								1		3
Meer kansen op een woning	3								1		3
In het andere beroep ben je meer waard	4										3
Je hoeft niet zo lang te werken	9	1	1							2	5
Het werk is lang niet zo zwaar	9			1						2	6
Onbekend											
Totaal	79	2	2	2	6	3	2	3	5	5	49

In hoofdstuk III is reeds gewezen op de zwakke concurrentiepositie die de bedrijfstak landbouw op de arbeidsmarkt heeft. Bovendien is er in dat hoofdstuk op gewezen dat het scheppen van meer promotiekansen in de landbouw moeilijk te verwezenlijken is.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de landarbeidersvrouwen in materieel opzicht over het algemeen wel gunstig over het beroep van hun man denken, maar dat de maatschappelijke waardering het minst gunstig wordt beoordeeld. Verder wenst 38% van de vrouwen dat hun man van beroep verandert, terwijl slechts 14% van de mannen plannen tot beroepsverandering heeft. Deze vrouwen denken veel ongunstiger over het landarbeidersberoep dan de overige. Welk beroep de man of zoon zou moeten gaan uitoefenen is bij de meeste niet bekend.

§ 2. De mening over het beroep landarbeider en de woonsituatie

Tabel 29 laat zien hoe de landarbeidersvrouwen hun woning beoordelen.

Tabel 29

MENING VAN DE VROUWEN OVER HET BEROEP LANDARBEIDER EN DE LANDARBEIDERSWONING

Mening over de woning	Aan- tal en- quê- tes	Aantal vrouwen naar mening o/h beroep landarbeider								
		maatschappelijke waardering			mening over loon, vakantie en werktijden			mening over het werk zelf		
		gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal
<u>Ligging v/h huis:</u>										
gunstig	33	18	13	2	23	8	2	25	6	2
ongunstig	19	6	11	2	8	9	2	11	6	2
neutraal	3	2	1		3			3		
<u>Toestand v/h huis:</u>										
gunstig	43	22	18	3	28	12	3	34	7	2
ongunstig	9	4	4	1	4	4	1	4	5	
neutraal	3		3		2	1		1		
<u>Willen ruilen:</u>										
ja	10	3	6	1	7	2	1	8	2	
neen	44	21	20	3	26	15	3	30	10	4
onbekend	1	1			1			1		
<u>Totale indruk:</u>										
gunstig	45	22	20	3	28	14	3	34	8	3
ongunstig	7	3	4		3	3	1	2	4	1
neutraal	3	1	1	1	3			3		

Er is slechts weinig verband tussen het al-of-niet-gunstig-denken over het beroep van resp. de man en zoon en het al-of-niet-gunstig-denken over de woning. Als men echter gaat kijken om wat voor woning het gaat, nl. of het een dienstwoning, gewone huurwoning of eigen woning is, dan blijkt dat de vrouwen die in een dienstwoning wonen ongunstiger over het beroep van hun man denken dan de vrouwen die in een huurwoning of eigen huis wonen (tabel 30).

Tabel 30

MENING VAN DE VROUWEN OVER HET BEROEP LANDARBEIDER EN DIENSTWONING

Mening over het beroep		Aantal enquêtes	Aantal vrouwen wonend in	
			dienstwoning	andere woning
Maatschappelijke waardering	gunstig	26	8	18
	ongunstig	25	10	15
	neutraal	4	1	3
Mening over loon, vakantie en werktijden	gunstig	34	10	24
	ongunstig	17	7	10
	neutraal	4	2	2
Het werk zelf	gunstig	39	4	35
	ongunstig	14	13	1
	neutraal	4	2	2

Het meest merkt men dit op als men kijkt naar de mening die de vrouwen hebben over het werk zelf. Misschien komt dit omdat zij beter in staat zijn over het werk zelf te oordelen doordat zij er zo dichtbij wonen. Dienstwoningen zijn vaak oud en daardoor minder comfortabel. Dit kan de gehele houding t.o.v. het beroep landarbeider ongunstig beïnvloeden.

Vergelijken we, zoals in tabel 31 is gebeurd, het al-of-niet-bezitten van een dienstwoning met het oordeel dat men over de woning heeft, dan blijkt dat degenen die een dienstwoning bezitten over het algemeen ongunstiger denken over de woning dan de anderen. De excentrische ligging wordt door hen als een groot bezwaar gevoeld. Het is dan ook niet vreemd dat 7 van de 9 vrouwen die van woning wensen te veranderen in een dienstwoning wonen.

Tabel 31

MENING VAN DE VROUWEN OVER HET HUIS EN DIENSTWONING

Soort woning	Aantal en-quêtes	Aantal vrouwen naar mening over de woning											
		ligging			toestand			willen ruilen			totale mening		
		gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal	ja	neen	on- be- kend	gun- stig	on- gun- stig	neu- traal
Dienstwoning	19	7	11	1	14	4	1	7	11	1	13	5	1
Andere woning	36	27	8	1	29	5	2	2	33	1	32	3	1
Totaal	55	34	19	2	43	9	3	9	44	2	45	8	2

Samenvattend kunnen wij zeggen dat de vrouwen die in een dienstwoning wonen opmerkelijk ongunstiger denken over het huis dat zij bewonen. Waarschijnlijk omdat de dienstwoningen meestal oud en daardoor minder comfortabel zijn en tevens omdat ze vaak afgelegen zijn. Ook de mening over het beroep van de man zowel in materieel als in maatschappelijk opzicht is aanmerkelijk ongunstiger bij de vrouwen die een dienstwoning bezitten dan bij de vrouwen die een andere woning bezitten.

HOOFDSTUK V

DE ONTWIKKELING IN DE TOEKOMST

Uit het voorgaande is het volgende gebleken. Er heeft sinds 1956 een vrij sterke vermindering van het aantal landarbeiders plaatsgehad. Deze vermindering is het gevolg zowel van de zuigkracht van de niet-agrarische sectoren als van een streven naar rationalisatie binnen de agrarische sector. Het is in dit gebied nog wel mogelijk vaste landarbeiders aan te trekken. Het bouwplan heeft zich de laatste jaren betrekkelijk weinig gewijzigd. Men kan dus stellen dat de arbeidsvoorziening voldoende gewaarborgd is gebleven. In ieder geval is de situatie de landbouwers niet uit handen gelopen.

Gezien de ruime werkgelegenheid buiten de agrarische sector, de veranderingsgezindheid die er vooral bij jonge landarbeiders blijkt te bestaan en het voortgaande streven naar rationalisatie is het te verwachten dat het aantal landarbeiders verder zal afnemen. Hierbij rijst de vraag: hoeveel landarbeiders zullen er in de toekomst de landbouw verlaten? Een beeld van de ontwikkeling op lange termijn is moeilijk te geven. Daarvoor zijn er te veel onvoorzienbare factoren in het spel. Het aantal landarbeiders dat naar andere sectoren afvloeit kan zo groot worden dat de arbeidsvoorziening in gevaar komt. Verder kan de landbouw meer of minder extensief worden bedreven. Er kunnen nieuwe samenwerkingsvormen tot stand komen. Er kan een ontwikkeling in de richting van grotere bedrijven plaatshebben. Er zijn dus verschillende mogelijkheden om een lagere arbeidsbezetting per 100 ha cultuurgrond te bereiken. Het is moeilijk te schatten tot hoever in een bepaalde toekomstige periode de arbeidsbezetting zal afnemen. Het minst moeilijk lijkt een dergelijke opgave nog voor de ontwikkeling op korte termijn, b.v. 5 jaar. De daling van de arbeidsbezetting op korte termijn wordt min of meer bepaald door de plannen en opvattingen die men nu heeft. De kennis hieromtrent biedt reële aanknopingspunten om iets over de toekomstige ontwikkeling te kunnen zeggen. Zowel aan werkgevers als aan werknemers is gevraagd naar hun visie over het toekomstig verloop der arbeidsbezetting. Op aanwijzing van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst zijn gesprekken gevoerd met ter zake kundige landbouwers. De gegevens van de werknemers zijn verkregen van de landarbeidersenquête van 1963. Wanneer rekening gehouden is met het zicht dat de werkgevers en de werknemers op de toekomstige ontwikkeling hadden, zijn er twee veronderstellingen voor de toekomstige arbeidsbezetting op de akkerbouwbedrijven in het gebied van onderzoek gemaakt. De eerste veronderstelling heeft betrekking op een arbeidsbezetting die uiterlijk binnen 5 jaar te verwezenlijken is. De tweede veronderstelling heeft betrekking op een arbeidsbezetting die eerst na 5 jaar te verwezenlijken is. In § 2 zijn de aantallen vaste landarbeiders volgens de verschillende dichtheden van arbeidsbezetting gegeven.

In het gebied van onderzoek zijn mogelijkheden voor een uitbreiding van de oppervlakte fruitteelt aanwezig. Er zijn ook berekeningen gemaakt voor het aantal vaste landarbeiders dat er bij de veronderstelde

arbeidsdichtheden zal zijn als de oppervlakte fruitteelt zich met resp. 25% en 50% uitbreidt. Een uitbreiding van de oppervlakte fruitteelt met resp. 25% en 50% is niet als buitengewoon aan te merken. Van 1961 op 1962 breidde de oppervlakte fruitteelt zich uit met 10%. De beschouwing over het toekomstige verloop van het aantal arbeidskrachten is aldus gekoppeld aan de arbeidsbezetting in de landbouw. De arbeidsbezetting wordt mede beïnvloed door een kleiner wordend arbeidsaanbod, dus door externe factoren.

Bij de bepaling van de arbeidsbezetting is primair uitgegaan van de technische horizon zoals die op het ogenblik door de bedrijfsgenoten wordt gezien. De technische horizon wordt bepaald door de bedrijven met de laagste arbeidsbezetting. De gevolgde beschouwingswijze gaat tevens uit van de gedachte dat de toekomstige arbeidsvoorziening niet in gevaar komt. Men kan wel stellen dat een vermindering van het arbeidsaanbod in het gebied een versnelling van het proces van mechanisatie en rationalisatie tot gevolg heeft.

De berekeningen over de vermindering van het aantal landarbeiders bedoelen niet een prognose te geven. Het gaat erom een indruk te geven van de vermindering van het aantal landarbeiders, dat men in de komende 5 à 10 jaar bij de thans voorzienbare omstandigheden kan verwachten. In hoeverre het toekomstig aantal landarbeiders in overeenstemming met het aantal zal blijken te zijn, hangt samen met de juistheid van de gemaakte veronderstellingen.

Gezien de snelle daling van het aantal landarbeiders in de periode 1962-1963 is het niet onmogelijk dat een daling van het aantal landarbeiders met 30% - 40% - afhankelijk van de ontwikkeling van de fruitteelt - betrekkelijk snel, b.v. in 5 jaar tijds, gerealiseerd kan worden.

§ 1. Een visie op de toekomstige arbeidsbezetting

Bij de genoemde landarbeidersenquête is aan de vaste arbeidskrachten gevraagd of naar hun oordeel het aantal betaalde arbeidskrachten op het bedrijf van de werkgever in de naaste toekomst zal verminderen. Uit het commentaar bij de beantwoording van deze vraag bleek tevens welk zicht de werknemer op korte termijn op de totale arbeidsbezetting (gezinspersoneel + vreemd personeel) op het bedrijf van de werkgever had. In de gemeenten Fijnaart en Dinteloord hebben 83 vaste arbeiders de desbetreffende vraag beantwoord. Uit de antwoorden en het commentaar blijkt dat van de 83 arbeiders er 60 waren die geen vermindering van de arbeidsbezetting voorzagen. Hieronder waren er 5 die, hoewel zij geen vermindering voorzagen, toch wel mutaties verwachtten, zoals b.v. een vaste arbeider verlaat het bedrijf omdat een zoon van de boer gaat meewerken. Slechts 2 arbeiders waren van oordeel dat de arbeidsbezetting op het bedrijf van de werkgevers groter zou worden, terwijl 14 arbeiders gewag maakten van een afnemende arbeidsbezetting, in 13 gevallen te realiseren door het vertrek van 1 vaste arbeider. In 7 gevallen werd geen mening over het verloop van de arbeidsbezetting gegeven. Een verwachte vermindering bleek in 13 van de 14 gevallen betrekking te hebben op bedrijven, waarop de arbeidsbe-

zetting uit ten minste 3 vaste arbeidskrachten (gezinsarbeidskrachten + vreemde arbeidskrachten) bestaat. Hiermede heeft 24% van de werknemers werkend op een bedrijf met een vaste arbeidsbezetting van 3 personen of meer de verwachting uitgesproken dat de arbeidsbezetting op het bedrijf kleiner zal worden.

Er is ook een indeling gemaakt naar de arbeidsdichtheid, uitgedrukt in ha per vaste arbeidskracht. Dit is evenwel alleen gebeurd voor bedrijven waarop de oppervlakte fruit kleiner is dan een derde van de totale oppervlakte. Deze grens is arbitrair, maar bedoelt in ieder geval de bedrijven, waarop fruitteelt hoofdzak is uit te sluiten. Het resultaat van de confrontatie arbeidsbezetting-verwachting over de arbeidsbezetting blijke uit tabel 32.

Tabel 32

VERWACHTE WIJZIGING IN DE ARBEIDSBEZETTING

Arbeidsbezetting aantal ha per vaste arbeids- kracht 1)	Aan- tal vaste ar- bei- ders	Aantal vaste arbeiders dat van de arbeidsbezetting verwacht 1)					Aantal vaste arbeiders w.v. niet bekend is of zij wijzi- ging in het arbeidsaanbod verwachten
		toe- ne- ming	afneming		geen wijziging		
			vaste gaat weg	losse gaat weg	wel mu- taties	geen mu- taties	
<10 ha per vaste arb.kr.	5	-	1	-	-	4	-
10<15 " " " "	19	-	3	-	2	12	2
15<20 " " " "	22	1	7	-	2	10	2
20<25 " " " "	17	-	1	-	1	14	1
≥25 " " " "	5	-	-	1	-	4	-
Onbekend	2	-	-	-	-	1	1
Totaal	70	1	12	1	5	45	6

1) Betreft de arbeidsbezetting op het bedrijf van de werkgever. Een niet-meewerkende boer is niet bij de arbeidsbezetting geteld.

Slechts 5 van de 70 vaste landarbeiders werken op een bedrijf waar de arbeidsbezetting meer dan 25 ha per vaste arbeidskracht is. Twaalf van de 70 vaste arbeiders verwachten een afneming van het aantal vaste arbeidskrachten op het bedrijf van de werkgever. Op deze bedrijven is de laagste arbeidsbezetting 20 à 25 ha per vaste arbeidskracht. Men zou uit deze gegevens kunnen concluderen dat een arbeidsbezetting, overeenkomend met 25 ha of meer per vaste arbeidskracht op korte termijn moeilijk te verwezenlijken is. Indien men verder in aanmerking neemt, dat in de arbeidsbezettingsklasse 20 - 25 ha per vaste arbeidskracht de verdeling van de waarnemingen wijst in de richting van een arbeidsbezetting van 20 ha per vaste arbeidskracht, dan is het reëel te stellen dat de grens van de deling onder de huidige omstandigheden bij 20 ha ligt. Men kan berekenen dat in de sector akkerbouw en veehouderij de gemiddelde arbeidsbezetting in het gebied overeenkomt met 12 ha per

vaste arbeidskracht. Er is dus een belangrijk verschil tussen de gemiddelde arbeidsbezetting in het gebied en de arbeidsbezetting die als grens van de daling wordt gezien. Voor het gehele gebied is een gemiddelde arbeidsbezetting van 20 ha per vaste arbeidskracht moeilijk te verwezenlijken. Dit is b.v. onmogelijk op de bedrijven beneden 20 ha. Wel kan worden vastgesteld dat de technische mogelijkheden aanwezig zijn om op grote, goed verkavelde bedrijven (b.v. ≥ 50 ha) een arbeidsbezetting te hebben van 20 ha per vaste arbeidskracht.

Men dient in het oog te houden dat slechts 19% van de werknemers een vermindering van de arbeidsbezetting op het bedrijf van de werkgever ziet optreden, terwijl 80% dit niet doet. Er is evenwel, gezien de ontwikkeling der laatste jaren, geen reden om onder de indruk van deze getalsverhouding te concluderen dat de afvloeiing op korte termijn tot staan zal komen. Er is veel meer reden het tegendeel te vermoeden. Afgezien van eventuele vestiging van niet-agrarische werkgelegenheid binnen het gebied, kan de veranderingsgezindheid van de jongere landarbeiders via het pendelen leiden tot een verdere vermindering van het aantal landarbeiders. Bij de desbetreffende vraag over de verwachte wijziging van het aantal betaalde arbeidskrachten in de naaste toekomst is in het vage gelaten, hoever men daarbij vooruit moet denken. Als leidraad voor het denken kan men de verkregen antwoorden veilig op de toekomstige periode van 5 jaar projecteren.

Uit de gesprekken met de werkgevers is de indruk verkregen dat men van werkgeverszijde voor de komende 5 jaar aan een sterkere vermindering denkt dan van de zijde van de werknemers het geval is. Voor de komende 5 jaar was men wel bereid de arbeidsbezetting min of meer in concreto weer te geven. Hierbij dacht men voor de bedrijven van 50 ha in de richting van 20 à 25 ha per vaste arbeidskracht. Ook voor de daaropvolgende periode van 5 - 10 jaar denken de werkgevers, hoewel men zich hier minder concreet uitdrukte, nog aan een voortgaande vermindering van het aantal arbeidskrachten.

Voor dit gebied wordt gewag gemaakt van het verschijnsel dat pendelaars in de avonden en op de vrije zaterdag werkzaamheden in akkoord in de landbouw verrichten. Zelfs komt het voor dat gewozen landarbeiders deze avond- en zaterdagwerkers van buiten het gebied, b.v. uit Rotterdam, aantrekken. Op deze wijze is het niet onmogelijk dat ook bij een vermindering van het aantal losse arbeidskrachten de arbeidsvoorziening voor de typische seizoenwerkzaamheden minstens voor een aantal jaren verzekerd blijft. Het moet evenwel als een bezwaar worden gevoeld, dat dit aanbod in een zo sterk van de weersomstandigheden afhankelijke bedrijfstak als de landbouw telkens voor slechts korte tijd beschikbaar is. Het is moeilijk denkbaar dat bij deze categorie werkers op de kwaliteit van de uit te voeren werkzaamheden even nauwkeurig kan worden gelet als bij losse landarbeiders het geval is.

§ 2. Enkele alternatieve veronderstellingen voor de toekomstige vermindering van arbeidskrachten

Landbouwbedrijven zijn geen uniforme eenheden. Er is verschil in

In 1962 werkte 68% van het aantal bij het B.P.L. verzekerde werknemers meer dan een half jaar in de landbouw of in een bedrijf daaraan verwant. In 1963 waren er volgens de B.V.A.B. 728 vaste landarbeiders tewerkgesteld.

Uit de ontwikkeling van het aantal agrarische werknemers zoals die blijkt uit de B.P.L.- en B.V.A.B.-cijfers bestaat de indruk dat als gevolg van het verschil in geografische ligging t.a.v. de Moerdijkbrug de afvloeiing van landarbeiders in het westen van het gebied later op gang is gekomen dan in het oosten van het gebied. De cijfers over het pendelen bevestigen deze indruk.

In 1963 werkten 23 vaste landarbeiders bij loonwerkers. Naar schatting waren er ongeveer 110 vaste fruitteelt- en tuinbouwarbeiders.

Leeftijdsopbouw De afvloeiing van landarbeiders bergt de tendentie in zich dat de groep een zekere veroudering gaat vertonen. Doordat de jongere leeftijdsklassen worden uitgedund, komen de oudere relatief sterker naar voren. In de periode 1956-1962 is de landarbeidersgroep dan ook enigszins verouderd. Ook de groep vaste landarbeiders geeft een zwakke veroudering te zien.

Afkomst van de landarbeiders De meeste landarbeiders zijn zoon van een landarbeider. De enquêtes in 1952 en 1963 door het L.E.I. in de gemeenten Fijnaart en Dinteloord uitgevoerd wezen uit dat dit bij resp. 74% en 66% van de landarbeiders het geval was. Verder zijn veel landarbeiders zoon van een kleine boer. Vroeger waren de lonen van de landarbeiders laag en stond het landarbeidersberoep niet in hoog aanzien. Bovendien was het voor een landarbeider of landarbeiderszoon moeilijk hoger op de maatschappelijke ladder te komen. Het feit dat een beroep een betrekkelijk laag aanzien heeft is niet bevorderlijk voor de werfkracht die ervan uitgaat.

In de naoorlogse periode zijn de verschillen in beloning tussen landarbeiders en andere vergelijkbare beroepen kleiner geworden. De landarbeider kan zijn zoons een opleiding voor een beroep buiten de landbouw geven. In het algemeen zijn de financiële en sociale positie van de landarbeiders aanmerkelijk verbeterd. Het is waarschijnlijk dat het beroep ook een hoger aanzien geniet dan vroeger. Een hoger aanzien voor het landarbeidersberoep zou ertoe kunnen leiden dat de beroepsgroep een meer open karakter kreeg. Dit kan tot gevolg hebben dat ook uit andere milieus dan die waaruit dit vroeger gebeurde landarbeiders kunnen worden aangetrokken. Een moeilijkheid is dat het landarbeidersberoep geringe promotiekansen biedt. Dit weerhoudt uiteraard in de tegenwoordige tijd ook vele landarbeiderszons in de voetsporen van hun vader te treden. Behalve de beloning en de promotiekansen zijn er nog meer factoren die bepalend zijn voor de sociale positie van het landarbeidersberoep, o.a. het onderwijs en de verhouding boer-arbeider.

Vakbekwaamheid en onderwijs De enquête van 1963 biedt gegevens over de vakbekwaamheid en het onderwijs van landarbeiders in Fijnaart en Dinteloord. De hierna te vermelden cijfers hebben dus betrekking op deze twee gemeenten, die ten opzichte van de andere gemeenten een min of meer afwijkend beeld kunnen vertonen.

Het beroep landarbeider is veelzijdig. Dit komt in de eerste plaats door de verschillende werkzaamheden die per seizoen moeten worden verricht. Ook als gevolg van het kleine aantal mensen, dat op een landbouwbedrijf werkt, is slechts een geringe specialisatie mogelijk. De mechanisatie en specialisatie stellen aan het vakmanschap nog hogere eisen dan vroeger reeds het geval was. Het belangrijkste kenmerk voor de vakbekwaamheid van landarbeiders op akkerbouwbedrijven is het kunnen verrichten van trekkerwerkzaamheden. Van de vaste landarbeiders kan 82% trekkerwerk verrichten. Van de losse landarbeiders kan ongeveer de helft trekkerwerk verrichten. Het kunnen werken met de trekker is voor losse landarbeiders van minder belang dan voor de vaste landarbeiders. Van de vaste landarbeiders beneden 50 jaar en boven 50 jaar kan resp. 96% en 64% met de trekker werken. Van de vaste landarbeiders met onderwijs en zonder onderwijs kan resp. 86% en 69% trekkerwerk verrichten.

Het is nog geen gewoonte dat landarbeiders alvorens hun beroep te aanvaarden een theoretische scholing voor hun beroep volgen. Het landbouwonderwijs is hoofdzakelijk cursusonderwijs. In totaal heeft 36% van de landarbeiders agrarisch onderwijs gevolgd. De indruk bestaat dat de landarbeiders vooral op latere leeftijd, b.v. na het huwelijk, cursusonderwijs gaan volgen. Opmerkelijk is dat de landarbeiders een vakopleiding voor hun beroep wel noodzakelijk vinden. De meeste landarbeiders die een vakopleiding nodig vinden geven daarvoor als motief de mechanisatie. Wat de vorm van het onderwijs betreft gaat de voorkeur veelal uit naar praktische, technische cursussen, 30% van de landarbeiders zou nu nog een cursus willen volgen. Dit is vooral het geval bij de landarbeiders die reeds een cursus hebben gehad.

Verhouding boer-arbeider . Doordat de werkgever en de werknemer dagelijks in persoonlijk contact met elkaar zijn, hangt van de verhouding werkgever-werknemer veel af. Deze verhouding bepaalt in feite de werksfeer en daarmee voor een belangrijk deel de binding van de landarbeider aan het bedrijf. Bij de enquête in 1963 is veel aandacht aan de verhouding boer-arbeider besteed. Er is behalve naar de persoonlijke verhouding van de landarbeider tot de eigen werkgever ook gevraagd naar het oordeel van de landarbeider over de algemene verhouding boer-arbeider. Er waren 78 vaste landarbeiders die de desbetreffende vragen hebben beantwoord. De verdeling der antwoorden op de vragen naar de persoonlijke en de algemene verhouding is als volgt.

Typering der verhouding	Persoonlijke verhouding	Algemene verhouding
zeer slecht	1	1
slecht	2	7
redelijk	12	37
goed	40	32
zeer goed	22	1
onbekend	1	-
totaal	78	78

grootte, verkaveling, exploitatiewijze, de financiële positie waarin het bedrijf verkeert, in persoonlijke eigenschappen van de boer en in de doeleinden die de boer zich stelt. Wat het laatste betreft moet vooral worden gedacht aan de vrije tijd die de boer voor zich wil houden. Het gezegde: "ik wil ook nog mens blijven", wordt in boerenkring nogal eens vernomen. Er zijn talrijke mogelijkheden voor het toekomstige verloop van de arbeidsbezetting. De mechanisatie vraagt dat deze arbeidsbezetting laag is. Wanneer men rekening houdt met de visie op het toekomstige verloop van de arbeidsbezetting, zoals die in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, kan men de volgende veronderstellingen over de bezetting van vreemde vaste arbeidskrachten maken.

GEMIDDELD AANTAL VASTE VREEMDE ARBEIDSKRACHTEN PER BEDRIJF
IN DE VERSCHILLENDE GROOTTEKLASSEN

Uitbreiding v/h areaal fruitteelt		<20 ha	20-40 ha	40-60 ha	60-80 ha	80-100 ha
I a	geen	-	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$
I b	25%	idem + arbeiders nodig voor uitbreiding fruitteelt 1)				
I c	50%	"	"	"	"	"
		<25 ha	25-20 ha	50-75 ha	75-100 ha	
II a	geen	-	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	
II b	25%	idem + arbeiders nodig voor uitbreiding fruitteelt 1)				
II c	50%	"	"	"	"	"

1) Uitbreiding van 100 ha fruit vraagt 20 vaste arbeidskrachten extra.

Hierbij moet worden gedacht aan een bouwplan dat zich weinig zal wijzigen. Zoals in de inleiding tot dit hoofdstuk werd vermeld is er bij het maken van veronderstellingen ook rekening gehouden met een uitbreiding van de oppervlakte fruitteelt met resp. 25% en 50%. Verder wordt aangenomen dat het aantal bedrijven gelijk blijft en dat er gemiddeld 1 gezinslid per bedrijf meewerkt.

Voor bedrijven van + 50 ha is bij veronderstelling I de arbeidsbezetting 5 vaste arbeidskrachten (gezinsarbeidskrachten + vreemde arbeidskrachten) en bij veronderstelling II 4 vaste arbeidskrachten per 100 ha bouwland en grasland. Bij de gemaakte veronderstellingen is de gemiddelde arbeidsbezetting evenwel hoger dan bij de bedrijven van 50 ha. Dit is o.m. het gevolg van het grote aantal bedrijven beneden 20 ha en een gemiddelde bedrijfsgrootte van de bedrijven van 20-40 ha van kleiner dan 30 ha.

De resultaten van de bij deze veronderstellingen uitgevoerde berekeningen hebben de onderstaande wijzigingen van het aantal vaste vreemde arbeidskrachten dat in 1963 aanwezig is tot gevolg.

I a	- 35	II a	- 280
I b	+ 1	II b	- 244
I c	+ 37	II c	- 208

In bijlage 10 is de wijze van berekenen weergegeven. Daarbij is ook rekening gehouden met de fruitteeltarbeiders op de akkerbouwbedrijven t.b.v. het bestaande areaal fruitteelt. Vorenstaande wijzigingen van het aantal vaste landarbeiders is in procenten uitgedrukt als volgt:

I a	- 5%	II a	- 39%
I b	.	II b	- 34%
I c	+ 5%	II c	- 29%

Bij veronderstelling Ia is het aantal vreemde arbeidskrachten 5% minder dan het aantal vaste arbeiders dat in 1963 aanwezig was. De in de afgelopen jaren gerealiseerde vermindering van het aantal vaste landarbeiders komt praktisch overeen met de berekende daling van het aantal landarbeiders bij veronderstelling Ia. De gemiddelde arbeidsbezetting van vaste vreemde arbeidskrachten komt bij veronderstelling I overeen met 2 vreemde arbeidskracht op de bedrijven van 20-40 ha en 1½ vreemde arbeidskracht op de bedrijven van 40-60 ha. Bij veronderstelling II is de gemiddelde arbeidsbezetting van vreemde arbeidskrachten 2 arbeidskracht op de bedrijven van 25-40 ha en 1½ op de bedrijven van 50-75 ha. Bij deze veronderstelling vermindert het aantal vaste vreemde arbeidskrachten van 1963 met 39%. Een uitbreiding van de oppervlakte fruitteelt met resp. 25% en 50% brengt de daling van het aantal vaste vreemde arbeidskrachten van 39% tot resp. 34% en 29% terug. Aansluitend bij de visie van de werkgevers zou voor het bereiken van een arbeidsbezetting zoals bij veronderstelling II gegeven, een periode van langer dan 5 jaar nodig zijn.

Indien voor de grotere bedrijven een arbeidsbezetting van resp. 20 en 25 ha bouwland en grasland per vaste arbeidskracht is bereikt, is gemiddeld over alle bedrijven een dergelijke lage arbeidsbezetting wellicht nog niet bereikt. Deze was in 1963 voor alle bedrijven en de bedrijven \geq 25 ha resp. 12 ha en 16 ha bouwland en grasland per vaste arbeidskracht.

Samengevat kan het volgende worden geconcludeerd.

Het verloop van het toekomstige aantal landarbeiders is moeilijk te schatten. Wel kan een daling van het aantal landarbeiders worden verwacht. Steunend op de inzichten die werkgevers en werknemers hierover hebben is een daling van de arbeidsbezetting beneden 20 ha per vaste arbeidskracht op korte termijn moeilijk te bereiken. Op wat langere termijn - meer dan 5 jaar - kan de arbeidsbezetting wellicht beneden 20 ha per vaste arbeidskracht dalen.

De behoefte aan landarbeiders bij een arbeidsbezetting van 20 ha per vaste arbeidskracht komt ongeveer overeen met het aantal dat er in 1963 was. Een daling van de arbeidsbezetting tot 25 ha per vaste arbeidskracht impliceert dat het aantal vaste landarbeiders met 39% kan dalen. De behoefte aan "landarbeiders" hangt mede af van de ontwikkeling van de fruitteelt. Een uitbreiding van de oppervlakte fruitteelt met 25% betekent dat de behoefte aan fruitteeltarbeiders toeneemt met 5% van het aantal "landarbeiders" dat er in 1963 was. Dit houdt in dat de daling van het aantal "landarbeiders" 5% minder kan zijn dan zonder uitbreiding van de oppervlakte fruitteelt het geval zou zijn.

Gezien de snelle daling van het aantal landarbeiders in het contractjaar 1962-1963 is het niet onmogelijk dat een daling van het aantal vaste landarbeiders van 30% tot 40% - afhankelijk van de ontwikkeling van de fruitteelt - betrekkelijk snel gerealiseerd kan worden.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Het onderzoek naar de landarbeiders in het Westbrabantse zeekleigebied heeft als centraal thema de samenstelling van de landarbeidersgroep en de ontwikkeling van deze beroepsgroep in het verleden en in de toekomst. In dit onderzoek zijn onder landarbeiders ook arbeiders bij loonwerkers, fruitteeltarbeiders en tuinarbeiders geteld.

Evenals in de andere zeekleigebieden is in westelijk Noordbrabant het aantal landarbeiders in de afgelopen jaren sterk verminderd, voor dit gebied vooral na 1955. Het een en ander hangt samen met het omvangrijke pendelen dat in de laatste jaren in dit gebied tot ontwikkeling is gekomen.

Tussen 1947 en 1960 verminderde de landarbeidersgroep met 55%. Opmerkelijk is dat in die periode ook het aantal op het ouderlijke bedrijf meewerkende zoons sterk terugliep, nl. met 53%. De teruggang van het aantal meewerkende zoons kon in het algemeen in verband met een gezonde opvolgingssituatie gunstig worden beoordeeld. Ook de vermindering van het aantal landarbeiders kon in beginsel als een gezond saneringsproces van het vroegere overtollige aanbod van landarbeiders worden gezien. Er is evenwel een aantal vragen gerezen in verband met de omvang van de afvloeiing van landarbeiders in de afgelopen jaren. Deze vragen hebben betrekking op de arbeidsvoorziening in de toekomst en op de factoren die de afvloeiing van landarbeiders beïnvloeden. Men vraagt zich o.m. af of de vermindering van het aantal landarbeiders de arbeidsvoorziening in de toekomst in gevaar kan brengen. Dit is voor een belangrijk deel afhankelijk van het aanbod van agrarische werknemers in de toekomst. Het landarbeidersonderzoek West-Brabant gaat op de ontwikkeling van het aantal landarbeiders in het verleden en op de samenstelling van deze beroepsgroep nader in. De ontwikkeling in het verleden kan immers een indicatie zijn voor het toekomstige arbeidsaanbod. De afvloeiing wordt niet alleen beïnvloed door sociale en economische factoren, maar ook door de houding die zowel de landarbeiders als de landarbeidersvrouwen tegenover het beroep hebben. Het gebied van onderzoek omvat de gemeenten 1):

Nieuw-Vossemeer
Steenbergen en Kruisland
Dinteloord en Prinsland
Fijnaart en Heiningen
Willemstad
Standdaarbuiten
Klundert
Zevenbergen

1) Voor wat betreft de produktieomstandigheden en de produktierichting is ook de gemeente Halsteren in beschouwing genomen.

Voor het onderzoek zijn twee soorten informatiebronnen gebruikt. De eerste bron bestaat uit tellingen die door het Landbouw-Economisch Instituut (L.E.I.) aan andere instellingen zijn ontleend. Deze instellingen zijn het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.), de Bedrijfsvereniging voor het Agrarisch Bedrijf (B.V.A.B.) en het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (B.P.L.).¹⁾

De tweede bron van informatie bestaat uit de enquêtes in 1952 en 1963 door het L.E.I. in het kader van landelijke onderzoeken onder landarbeiders in de gemeenten Fijnaart en Dinteloord verricht. Vooral de enquête 1963 is uitgebreid geweest en bevat o.m. gegevens over de sociale positie, de houding van de landarbeiders t.o.v. hun beroep en het vermoedelijke verloop van de arbeidsbezetting op het bedrijf van de werkgever. Deze factoren zijn naast andere van belang voor de toekomstige ontwikkeling van het aantal landarbeiders. Bij de enquête 1963 is aan de landarbeidersvrouwen o.m. gevraagd naar hun mening over het beroep landarbeider. De mening, die de landarbeidersvrouwen over het beroep landarbeider hebben, kan van invloed zijn bij een eventuele beroepsverandering. Verder zijn er bovendien met een aantal werkgevers gesprekken gevoerd over de toekomstige arbeidsbezetting.

Er is tevens een beschrijving gegeven van de agrarische bedrijfstak, de agrarische werkgelegenheid en het pendelen.

In het volgende zullen de belangrijkste punten van het onderzoek aan de orde worden gesteld.

De produktieomstandigheden en de produktierichting Over het algemeen zijn de natuurlijke omstandigheden in het gebied van onderzoek gunstig. Ondanks het feit dat het gebied getypeerd wordt door het grote bedrijf, komen er toch vrij veel kleine bedrijven voor. Van de bedrijven waarop de landbouw als hoofdberoep wordt uitgeoefend is 40% kleiner dan 10 ha en 61% kleiner dan 20 ha. Dit betekent dat op ongeveer de helft van het aantal landbouwbedrijven geen vreemd personeel aanwezig is. In de grootteklassen boven 20 ha ligt 74% van de oppervlakte cultuurgrond. Men kan zeggen dat ongeveer 3/4 van de oppervlakte cultuurgrond onder betrekkelijk gunstige produktieomstandigheden wordt geëxploiteerd.

In 1962 blijkt voor het gehele gebied 69% van de oppervlakte cultuurgrond te bestaan uit bouwland 2), 18% uit grasland en 13% uit tuinland. De sector akkerbouw is als volgt te verdelen: 46% granen, 32% hakvruchten en 22% overige gewassen. De teelt van hakvruchten is arbeidsintensief. De bedrijfsresultaten worden in sterke mate door de winstgevendheid van de hakvruchten bepaald. De veehouderij neemt in het gebied slechts een bescheiden plaats in. Van de tuinbouwgewassen 3) komt meer dan de helft op landbouwbedrijven voor. Hierbij komen vooral de fruitteelt en de uienteelt naar voren. Het areaal fruit is ruim 600 ha groot en bestaat voornamelijk uit appels.

1) Sinds 1 januari 1963 hebben de B.V.A.B. en het B.P.L. hun administratie gedelegeerd naar de Stichting Agrarische Sociale Fondsen (het A.S.F.).

2) Excl. groen geoogste erwten en kapucijnors.

3) Excl. groen geoogste erwten en kapucijnors.

De agrarische bevolking, de werkgelegenheid, de arbeidsvoorziening Volgens de Algemene Volkstelling 1960 is de mannelijke agrarische beroepsbevolking als volgt samengesteld:

bedrijfshoofden	40%
zoons	12%
landarbeiders	48%

Er kwamen 125 landarbeiders uit de omliggende gemeenten in het gebied van onderzoek werken; hieronder waren slechts enkele vaste landarbeiders. Andersom gingen 40 landarbeiders uit het gebied van onderzoek buiten het gebied werken. Uit deze cijfers wordt de indruk gevestigd dat de werkgelegenheid, althans voor een gedeelte van het jaar, groter is dan het plaatselijke arbeidsaanbod. Vooral in de zomer en in de herfst is er vaak nog behoefte aan tijdelijke arbeidskrachten. De werkgelegenheid neemt de laatste jaren als gevolg van mechanisatie en rationalisatie voortdurend af.

In 1960 woonden er volgens het C.B.S. 1539 landarbeiders in het gebied. Er kwamen 125 landarbeiders van buiten het gebied. De arbeidsvoorziening wordt dus praktisch geheel door het plaatselijke aanbod gewaarborgd. Verder werken er in drukke tijden pendelaars in de avonden en op de vrije zaterdagen in de landbouw. Ook komt het voor dat gewezen landarbeiders avond- en zaterdagwerkers van buiten het gebied, b.v. Rotterdam, aantrekken.

Het pendelen Uit het gebied van onderzoek heeft een omvangrijk pendelen plaats. Dit pendelen oefent een grote zuigkracht uit op de landarbeiders en heeft het vroegere overschot aan landarbeiders doen verdwijnen. In zekere zin is het pendelen te beschouwen als een concurrentie voor de arbeidsvoorziening in de landbouw. Indien men buiten beschouwing laat de agrarische beroepspersonen en het pendelen naar de aangrenzende gemeenten, dan blijkt dat er onder de mannelijke beroepspersonen ruim 2850 van de mannelijke beroepsbevolking, d.i. 23% arbeiders waren die pendelen. Van deze 2850 arbeiders ging 78% naar het havengebied van Rotterdam en omstreken, 3% naar overig Zuidholland, 18% bleef in Noordbrabant en 1% ging naar andere dan de genoemde provincies.

De landarbeiders De statistiek van het B.P.L. geeft niet het aantal landarbeiders weer. Bij het B.P.L. zijn nl. vaak ook werknemers, werkzaam in aan de landbouw verwante beroepen, verzekerd. Uit de tellingen van verschillende jaren kan wel een indruk worden verkregen over de ontwikkeling van de landarbeidersgroep in de loop van de tijd. Het aantal vaste landarbeiders is wel nauwkeurig bekend. De B.V.A.B. geeft hiervoor cijfers per gemeente. De rayoncijfers van het B.P.L. en de cijfers per gemeente van de B.V.A.B. maken het mogelijk regionale verschillen in ontwikkeling te constateren.

In de periode 1956-1962 liep het aantal werknemers, verzekerd bij het B.P.L. met 44% terug. In de periode 1958-1962 was de vermindering van het aantal vaste landarbeiders slechts 4%. De vermindering van het aantal landarbeiders is blijkbaar vooral veroorzaakt door afvloeiing van losse landarbeiders. Eerst na 1962 is er sprake van een belangrijke vermindering van het aantal vaste landarbeiders. In het contractjaar 1962-1963 is het aantal vaste landarbeiders met 15% afgenomen. De afneming van de gehele landarbeidersgroep 1) geeft na 1961 een ver-

1) Vaste landarbeiders, losse landarbeiders en arbeiders werkzaam in een aan de landbouw verwant bedrijf.

snelling te zien. De grote afneming van het aantal vaste landarbeiders in het jaar 1962-1963 ligt dus in de lijn van deze ontwikkeling. Opmerkelijk is dat bij de geconstateerde sterke vermindering van losse landarbeiders in de periode 1956-1962 juist de landarbeidersgroep die slechts zeer kort in de landbouw werkt (minder dan 8 weken per jaar) vóór 1961 slechts weinig verminderde. In het jaar 1961-1962 geeft juist deze groep de grootste vermindering te zien. De rayonindeling volgens het B.P.L. is als volgt:

westelijk rayon	{	Nieuw-Vossemeer Steenbergen
middenrayon	{	Dinteloord Fijnaart Willemstad
oostelijk rayon	{	Standdaarbuiten Klundert Zevenbergen

Regionaal gezien zijn er verschillen in ontwikkeling te constateren. In het oostelijke rayon is de vermindering van de totale landarbeidersgroep het kleinst. De ontwikkeling van het aantal vaste landarbeiders blijkt uit onderstaande gegevens.

AANTAL VASTE LANDARBEIDERS
(indexcijfers 1958 = 100)

Rayon	1958	1960	1961	1962	1963
Westelijk	100	131	113	100	78
Midden	100	92	90	96	84
Oostelijk	100	88	88	93	84
Totaal	100	103	96	97	82

Het aantal vaste landarbeiders heeft regionaal gezien een wisselend verloop. In de periode 1958-1960 neemt het aantal vaste landarbeiders in het westelijke rayon toe en in de rest van het gebied af. In het jaar 1960-1961 neemt in het westelijke rayon het aantal vaste landarbeiders af en blijft in de rest van het gebied stationair. In het jaar 1961-1962 vermindert het aantal vaste landarbeiders in het westelijke rayon en neemt toe in het overige gebied.

In het jaar 1962-1963 neemt het aantal vaste landarbeiders in alle rayons af. De grote lijn van de ontwikkeling is dat het aantal vaste landarbeiders daalt met een onderbreking in het jaar 1961-1962. In het westen van het gebied daalt het aantal vaste landarbeiders eveneens. De stijging in de periode 1958-1960 is het gevolg van een verschuiving van los naar vast dienstverband. Deze verschuiving werd veroorzaakt door de chemische onkruidbestrijding en het mechanische rooien van zilveruien. Voor de losse landarbeiders werd het voordeliger een vast dienstverband aan te gaan.

De persoonlijke verhouding wordt voor het merendeel der gevallen goed of zeer goed genoemd. De algemene verhouding is te typeren als redelijk tot goed. De landarbeiders hebben de persoonlijke verhouding gunstiger weergegeven dan de algemene verhouding. Waarschijnlijk speelt bij de beoordeling van de algemene verhouding de minder gunstige positie van de landarbeiders in het verleden een grotere rol dan bij de beoordeling van de persoonlijke verhouding. De landarbeiders waren vrijwel unaniem van mening dat de laatste 10 jaar de verhouding boer-arbeider was verbeterd.

De woonpositie van de landarbeiders In het verleden woonden de vaste landarbeiders veelal in een dienstwoning. De dienstwoningen waren meestal bij de boerderijen gelegen, wat betekent dat de landarbeiders verspreid of in een lintbebouwing woonden. Thans wonen de meeste landarbeiders niet in een dienstwoning. Van de gehuwde landarbeiders woont 34% in een kern. Gevraagd naar de wensen t.a.v. de ligging van de woning bleek dat 26% van de landarbeiders in een klein dorp wil wonen en 45% aan de rand van een dorp. In het algemeen blijkt men voorkeur te hebben voor een zekere mate van vrijheid bij het wonen. Het hoge percentage landarbeiders dat aan de rand van een dorp wil wonen wijst erop, dat men ook de voordelen, die een geconcentreerde bewoning biedt, waardeert.

De landarbeider en zijn beroep Tegen de achtergrond van de sterke afvloeiing van landarbeiders is het een belangwekkende vraag, hoe de landarbeider t.o.v. zijn beroep staat. Aan de vaste landarbeiders beneden 60 jaar is gevraagd of zij plannen hadden voor beroepsverandering. Van de 75 ondervraagde landarbeiders hadden er 63 geen plannen om van beroep te veranderen, 8 hadden wel plannen tot beroepsverandering en van 4 landarbeiders zijn de plannen hieromtrent onbekend. Gelet op de leeftijd blijkt dat relatief gezien vooral de jongere landarbeiders beneden 30 jaar van beroep willen veranderen.

Ongeveer de helft van de landarbeiders vindt het een voordeel van het beroep dat men in de vrije natuur is. Ook het niet-behoevende-pendelen wordt vaak als een voordeel gezien. Dit was vooral bij de jonge landarbeiders (<30 jaar) het geval. Als nadelen van het beroep landarbeider worden vooral het zware werk, de lage lonen en de kou die men vaak moet lijden, genoemd.

Uit de genoemde cijfers blijkt geen grote veranderingsgezindheid. Dit behoeft uiteraard niet in te houden dat er geen grote veranderingen in het aantal landarbeiders zullen optreden.

De beroeps- en schoolkeuze van de landarbeiderszonen De landarbeiders ontraden het hun zoons vrij algemeen landarbeider te worden. Er zijn, gezien de werkgelegenheid, de financiële positie van de landarbeiders en de opleidingsmogelijkheden, thans geen belemmeringen een ander beroep dan landarbeider te kiezen.

Van de jongere zoons zijn er dan ook veel minder landarbeider dan van de oudere zoons. Vroeger was het vrij algemeen dat een landarbeiderszoon landarbeider werd. Op latere leeftijd vloede een gedeelte af naar

andere beroepen. Thans worden veel minder zoons landarbeider en is ook de afvloeiing van landarbeiders naar andere beroepen minder groot.

De landarbeiderszoons worden fabrieksarbeider, vakman 1), grondwerker e.d. Van de 21 zoons van 15-20 jaar zijn er 8 schoolgaand. Van de 70 landarbeiderszoons hebben er 36 een of andere vorm van voortgezet onderwijs genoten, van wie 12 een lagere technische school en slechts 3 een middelbare schoolopleiding.

Beroepen van de dochters Eerder kwamen de landarbeidersdochters veelal in de huishoudelijke beroepen terecht. In de laatste decennia zijn de beroepsmogelijkheden voor vrouwen en meisjes sterk vergroot. Van de groep landarbeidersdochters beneden 24 jaar verricht thans ongeveer 40% huishoudelijk werk. Hierbij is het beroep naaister niet meegeteld. De verschuiving die zich in de loop van de tijd heeft voorgedaan blijkt vooral in de richting van naaister te gaan. Tot de z.g. statusberoepen (verpleegster, onderwijzeres) hebben de landarbeidersdochters het in het algemeen niet gebracht.

De landarbeidersvrouwen Bij de enquête 1963 in Fijnaart en Dinteloord is ook naar de mening van de vrouw of moeder over het landarbeidersberoep van hun man of zoon gevraagd. Men mag immers de invloed van de vrouw op het al-of-niet-blijven-in-de-landbouw niet onderschatten.

In het onderzoek waren uitspraken opgenomen, welke over het beroep van de landarbeiders gingen. Deze uitspraken waren in drie groepen verdeeld: de maatschappelijke waardering, meningen over loon, vakantie en werktijden en de waardering van het werk zelf. Nu is gebleken dat de landarbeidersvrouwen niet onverdeeld gunstig over het beroep van hun man dachten. Vooral de maatschappelijke waardering voor het landarbeidersberoep vonden zij nogal laag. Uitspraken als "men kijkt op de landarbeider neer" en "het landarbeidersberoep staat lager dan de andere arbeidsberoepen" werden nogal eens bevestigend beantwoord. Het is dan ook niet verwonderlijk dat 38% van de geënquêteerde vrouwen wenst dat hun man van beroep verandert, terwijl dit percentage bij de mannen slechts 14% is.

Wanneer de invloed van de vrouw groot is, is het niet uitgesloten dat er meer landarbeiders uit de landbouw zullen vertrekken, ook al waren ze dat niet van plan. De voornaamste motieven voor beroepsverandering zijn: hogere verdiensten en betere kansen om vooruit te komen. Toch had slechts een derde deel van de vrouwen, die beroepsverandering wensen een bepaald beroep voor ogen.

Aan de landarbeidersvrouwen is in het algemeen hun mening over de woning gevraagd. Daarnaast is ook nagegaan of er verschil was in mening over de dienstwoning en andere woningen. In het algemeen oordeelden de landarbeidersvrouwen vrij gunstig over de woning. Het oordeel over de dienstwoningen was evenwel aanmerkelijk minder gunstig dan dat over de andere woningen. Tevens heeft men een verband gezocht tussen het al-of-niet-bezitten van een dienstwoning en de mening over het landarbeidersberoep. Uit het onderzoek is gebleken dat vrouwen met een dienstwoning een ongunstiger mening over het landarbeidersberoep hadden en meer wensten te verhuizen dan vrouwen die een andere woning bewoonden.

1) Werknemers in ambachtelijke beroepen en handwerkberoepen waarvoor een opleiding is vereist.

De ontwikkeling in de toekomst Gezien de ruime werkgelegenheid buiten de agrarische sector, de veranderingsgezindheid die er bij jonge landarbeiders blijkt te bestaan en het voortgaande streven naar rationalisatie is het te verwachten dat het aantal landarbeiders verder zal afnemen. Hoe groot die afnemings zal zijn is uiteraard niet te voorspellen. Er zijn voor dit onderzoek een aantal gegevens verzameld waardoor het mogelijk lijkt zich een indruk te vormen van de toekomstige ontwikkeling. Bij de enquête 1963 is aan de werknemers gevraagd wat zij dachten over het verloop van de arbeidsbezetting in de naaste toekomst op het bedrijf van de werkgever. Verder zijn met een aantal ter zake kundige landbouwers gesprekken gevoerd over het toekomstige verloop van de arbeidsbezetting op de bedrijven in het gebied van onderzoek.

Rekening gehouden met het zicht dat de werkgevers en de werknemers op de toekomstige ontwikkeling hadden zijn er 2 veronderstellingen voor de arbeidsbezetting op de bedrijven in dit gebied gemaakt. De eerste veronderstelling heeft betrekking op een arbeidsbezetting die te rekenen van 1963 af binnen 5 jaar te verwezenlijken is. De tweede veronderstelling heeft betrekking op een arbeidsbezetting die eerst na 5 jaar te realiseren is. De veronderstellingen zijn:

	bedrijfs- grootte	Gemiddeld aantal per bedrijf		
		vaste 1) mannelijke gezins- leden	vaste land- arbei- ders	vaste mannelijke arbeids- krachten
veronderstelling I (binnen 5 jaar)	< 20 ha	1	•	1
	20 < 40 ha	1	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
	40 < 60 ha	1	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
	60 < 80 ha	1	$2\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$
	80 < 100 ha	1	$3\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
veronderstelling II (na 5 jaar)	< 25 ha	1	•	1
	25 < 50 ha	1	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
	50 < 75 ha	1	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
	75 < 100 ha	1	$2\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$

Er is aangenomen dat er gemiddeld per bedrijf 1 gezinslid meewerkt. Bij het maken van de veronderstellingen is men er verder van uitgegaan dat de arbeidsbezetting van alle bedrijven tendeert naar wat men, naar de thans bestaande inzichten, als de laagste grens van de arbeidsbezetting kan beschouwen. Bij veronderstelling I komt dit neer op 1 man per 20 ha cultuurgrond (excl. fruitteelt) en bij veronderstelling II op 1 man per 25 ha cultuurgrond (exclusief fruitteelt). Men heeft aangenomen dat de arbeidsvoorziening bij die arbeidsbezettingen niet in gevaar zal komen. De berekening volgens de eerste veronderstelling laat een daling van het aantal vaste landarbeiders van slechts 5% zien. De gerealiseerde sterke vermindering van het aantal vaste landarbeiders in het jaar 1962-1963 heeft het aantal vaste landarbeiders bijna doen dalen tot het aantal dat er bij veronderstelling I aanwezig zou zijn. Dit behoeft niet te betekenen dat er reeds

1) De mannelijke gezinsleden vertegenwoordigen, voor zover zij regelmatig op het bedrijf meewerken, gemiddeld 1 vaste mannelijke arbeidskracht.

Bijlage 1

BOUWPLAN IN 1962 PER GEMEENTE

Gemeente	Percentage van de oppervlakte bouwland in gebruik voor							Totaal bouw-land = 100
	gra- nen	cons.- aard- appelen	suiker- bieten	peul- vruch- ten	handels- gewassen	groen- voeder- gewassen	overige gewassen	
Halsteren	54	10	19	4	3	2	8	100
Nieuw-Vossemeer	41	20	15	6	8	2	8	100
Steenbergen en Kruisland	44	21	17	3	6	2	7	100
Dinteloord en Prinsland	41	9	18	6	12	2	12	100
Pijnaart en Heiningen	42	15	20	4	12	2	5	100
Willemstad	43	14	18	7	10	3	5	100
Standdaarbuiten	49	12	17	3	12	1	6	100
Klundert	50	7	21	3	12	1	6	100
Zevenbergen	54	6	22	3	8	1	6	100
Totaal	46	13	19	4	9	2	7	100

Bron: Landbouwtelling mei 1962.

DE TUINBOUW IN 1962

G e m e e n t e	Percentage van de oppervlakte tuinland betoeld met																		
	groenten in de open grond										pit- en steenvruchten			Totale opp. tuin- grond					
	aard- beien	asper- ges	wit- lof uien	zaai- plant- uien	poot en plant- uien	zilver- uien	groen ge- oogste erwten en capucijners	overige groenten	to- taal	vroege aard- appelen	klein- fruit	bloem- bollen en knollen	groente- zaden		pit- en steenvruchten				
															appels	peren	overige to- taal		
Halsteren	5	19	-	1	-	-	15	48	88	2	2	-	3	4	1	-	5	-	100
Nieuw-Vossemeer	4	-	-	10	2	2	28	8	54	1	5	6	7	19	2	-	22	6	100
Steenbergen en Kruisland	5	-	3	3	-	4	40	16	71	2	3	5	-	15	4	-	19	-	100
Dinteloord en Prinsland	2	-	1	9	4	8	42	8	74	9	2	1	1	11	2	-	13	-	100
Fijnaart en Heiningen	7	-	6	9	2	2	28	14	68	6	1	2	1	19	3	-	22	-	100
Willemsstad	1	-	7	11	4	2	17	6	46	8	1	1	2	36	4	1	41	1	100
Standaarbuitten	1	-	1	2	-	-	55	31	90	5	1	-	1	4	-	-	4	-	100
Klundert	1	-	1	1	-	-	46	23	72	3	1	-	18	4	2	-	6	-	100
Zevenbergen	1	-	1	1	-	-	49	16	68	3	2	2	9	13	2	-	15	1	100
T o t a a l	4	2	3	5	1	3	36	18	72	4	2	2	3	13	3	-	16	1	100

Bron: Landbouwtelling mei 1962.

DE TUINBOUW IN 1962 (afgerond in ha)

G e m e e n t e	O p p e r v l a k t e t u i n l a n d b e t e e l d m e t																	
	g r o e n t e n i n d e o p e n g r o n d										p i t - e n s t e e n v r u c h t e n				T o t a l e opp. tuin- grond			
	aard- asper- beien ges	wit- lof u i e n	zaai- u i e n	poot- en plant- u i e n	zilver- u i e n	groen ge- oogste erwten-en capucijners	overige groen- taal	vroeg aard- appelen	klein- fruit en knollen	bloem- bollen en knollen	groen- te- zaden	appels	peren- ove- rige	to- taal		overige opp. tuin- bouw		
Halsteren	21	81	2	4	-	63	204	375	8	8	-	13	11	6	2	19	1	424
Nieuw-Vossemeer	7	-	-	16	3	45	12	86	1	8	10	11	31	3	-	34	9	159
Steenbergen en Kruisland	54	2	32	38	3	441	172	784	25	30	51	1	173	40	2	215	5	1111
Dinteloord en Prinsland	9	4	38	16	33	181	34	315	40	7	3	4	48	6	1	55	-	424
Fijnaart en Heiningen	46	41	68	12	16	191	96	470	37	5	17	7	128	22	2	152	1	689
Willemsstad	2	10	15	5	-	23	9	64	11	1	1	3	50	6	1	57	1	138
Standdaarbuiten	1	1	3	-	-	87	49	141	8	1	-	1	6	-	-	6	-	157
Klundert	4	2	4	-	-	132	67	209	8	3	-	54	11	5	1	17	1	289
Zevenbergen	4	5	2	1	1	177	57	247	10	6	8	35	46	6	1	53	5	364
T o t a a l	146	84	98	190	40	95	690	2691	149	69	90	126	505	94	10	609	23	3757
Totaal-index 1959 = 100	239	54	129	79	160	116	209	.	52	133	106	46	146	177	71	148	153	

1) In 1959 bij de akkerbouw geteld.

Bron: Landbouwtelling mei 1962

DE RONDVEEBEZETTING IN 1962

Gemeente	Aantal bedrijven met rundvee	Aantal stuks rundvee	Aantal stuks melk- koeien	Gemiddeld aantal	
				runderen per 10 be- drijven met runderen	melkkoeien per 10 be- drijven met melkkoeien
Halsteren	142	2527	604	178	43
Nieuw-Vossemeer	48	595	39	124	8
Steenbergen	291	5044	1088	173	37
Dinteloord	78	1254	146	161	19
Fijnaart	160	1998	532	125	33
Willemstad	76	1382	360	182	47
Standdaarbuiten	61	816	162	134	27
Klundert	138	2388	603	173	44
Zevenbergen	186	3708	1155	199	62
T o t a l	1180	19712	4689	167	40

Bron: Landbouwtelling mei 1962.

LEEFTIJDOPBOUW IN 1961

Rayon	Bron	Aantal werk- nemers > 17 jr.	Percentage werknemers in de leeftijdsklasse van						alle leeftijds- klassen
			17-19 jr.	20-29 jr.	30-39 jr.	40-49 jr.	50-59 jr.	≥ 60 jr.	
Westelijk	B.P.L.	659	11	22	20	20	20	7	100
	B.V.A.B.	295	9	29	20	19	16	7	100
	B.P.L.	524	10	25	24	18	17	6	100
Midden	B.V.A.B.	314	5	23	26	24	18	4	100
	B.P.L.	455	8	24	22	21	19	6	100
Oostelijk	B.V.A.B.	209	6	28	21	21	18	6	100
	B.P.L.	1638	10	23	22	20	18	7	100
Het gebied van onder- zoek	B.V.A.B.	818	7	26	23	21	18	5	100
	B.P.L.								

LEEFTIJDOPBOUW VOLGENS HET B.P.L.

Rayon	Jaar	Aantal werk- nemers 17-65 jr.	Percentage werknemers in de leeftijdsklasse van					alle leeftijds- klassen	Kwalificatie van de veroudering tussen 1956 en 1961
			17-19 jr.	20-29 jr.	30-39 jr.	40-49 jr.	50-59 jr.	≥ 60 jr.	
Westelijk	1956	978	8	22	22	20	20	8	100
	1961	659	11	22	20	20	20	7	100
Midden	1956	824	10	28	20	21	16	5	100
	1961	524	10	25	24	18	17	6	100
Oostelijk	1956	602	10	25	20	21	17	7	100
	1961	455	8	24	22	21	19	6	100
Het gebied van onder- zoek	1956	2404	10	25	20	21	17	7	100
	1961	1638	10	23	22	20	18	7	100
	1962	1369	9	21	23	21	19	7	100

LEEFTIJDOPBOUW VOLGENS B.V.A.B.

Rayon	Jaar	Aantal werk- nemers	Percentage werknemers in de leeftijdsklasse van						Kwalificatie van de verou- dering tussen 1958 en 1961	
			< 17 jr.	17-22 jr.	23-30 jr.	31-50 jr.	51-60 jr.	≥ 60 jr.		alle leeftijds- klassen
Westelijk	1958	270	3	16	16	43	16	6	100	negatief (verjonging)
	1961	304	2	17	20	38	16	7	100	
Midden	1958	371	3	12	22	41	18	4	100	zwak
	1961	334	6	9	17	47	17	4	100	
Oostelijk	1958	247	4	13	21	39	18	5	100	geen
	1961	218	4	11	22	40	17	6	100	
Het gebied van onder- zoek	1958	888	3	13	20	41	18	5	100	geen negatief (verjonging)
	1961	856	5	13	19	41	17	5	100	
	1962	858	6	13	20	40	16	5	100	

INDICES VOOR 1961 PER LEEFTIJDskLASSE VOLGENS B.P.L. 1956=100

Rayon	L e e f t i j d s k l a s s e						alle leeftijds- klassen
	17-19 jr.	20-29 jr.	30-39 jr.	40-49 jr.	50-60 jr.	≥ 60 jr.	
Westelijk	90	65	64	68	68	59	67
Midden	62	58	75	55	70	65	64
Oostelijk	67	71	83	74	81	76	76
Het gebied van onderzoek	73	64	73	65	72	64	68

INDICES VOOR 1961 PER LEEFTIJDskLASSE VOLGENS B.V.A.B. 1958=100

Rayon	L e e f t i j d s k l a s s e						alle leeftijds- klassen
	< 17 jr.	17-22 jr.	23-39 jr.	39-50 jr.	51-60 jr.	≥ 60 jr.	
Westelijk	150	235	121	92	124	135	126
Midden	154	70	69	102	88	93	90
Oostelijk	82	74	94	91	82	108	88
Het gebied van onderzoek	127	95	90	96	96	112	96

PRIMAIRE TOEVLOEITING EN SECUNDAIRE AFVLOEITING VAN LANDARBEIDERSZOONS

	Aantal zoons ≥ 15 jr.	Aantal zoons pri- mair toege- vloed	Aantal zoons secundair afgevloed	Leeftijd afvloeiing							Onbe- kend
				< 20 jr	20-24 jr	25-29 jr	30-34 jr	35-39 jr	40-44 jr	45-49 jr	
< 20 jr	21	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20 - 24 jr	13	4	3	1	1	-	-	-	-	-	1
25 - 29 jr	15	12	7	1	3	2	-	-	-	-	1
30 - 34 jr	11	11	7	1	-	4	1	-	-	-	1
35 - 39 jr	7	7	3	-	1	1	1	-	-	-	-
40 - 44 jr	3	3	2	-	1	1	-	-	-	-	-
≥ 45 jr	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Totaal	70	43	22	3	6	8	2	-	-	-	3

- 84 -

BEREKENING VAN HET AANTAL VASTE LANDARBEIDERS BIJ VERSCHILLENDE
VERONDERSTELLINGEN GEGEVEN IN HOOFDSTUK V

Veronderstelling I

< 20 ha	703 x - =		Uitbreiding van 25% fruitteelt is
20< 40 "	215 x $\frac{1}{2}$ =	108	180 ha.
40< 60 "	221 x $1\frac{1}{2}$ =	332	Uitbreiding van 100 ha fruit vraagt
60< 80 "	28 x $2\frac{1}{2}$ =	70	20 vaste arbeiders extra.
80<100 "	13 x $3\frac{1}{2}$ =	46	Uitbreiding van 25% fruitteelt vraagt
		546	1,8 x 20 = 36 man extra.
Geschat voor fruitteelt op			Uitbreiding van 50% fruitteelt vraagt
akkerbouwbedrijven in 1962		50	2 x 36 = 72 man extra.
		596	
Aantal vaste arbeiders in			
dienst van:			
tuinders en fruittellers (1962)	63		
loonwerkers (1962)	34		
	693		

Aantal vaste arbeiders bij:		
veronderstelling Ia	693	
" Ib	729	(693 + 36 voor uitbreiding fruitteelt)
" Ic	765	(693 + 72 " " ")

Veronderstelling II

< 25 ha	778 x - =	-	
25< 50 "	321 x $\frac{1}{2}$ =	161	
50< 75 "	63 x $1\frac{1}{2}$ =	95	
75<100 "	18 x $2\frac{1}{2}$ =	45	
		301	
Geschat voor fruitteelt op			
akkerbouwbedrijven in 1962		50	
		351	
Aantal vaste arbeiders in			
dienst van:			
tuinders en fruittellers (1962)	63		
loonwerkers (1962)	34		
	448		
Aantal vaste arbeiders bij:			
veronderstelling IIa	448		
" IIb	484	(448 + 36 voor uitbreiding fruitteelt)	
" IIc	520	(448 + 72 " " ")	

ALGEMENE VERHOUDING BOER-ARBEIDER

Dienstverband Leeftijd Organisatie Onderwijs	Aantal landar- beiders 1)	Aantal landarbeiders, dat de verhouding boer-arbeider kwalificeert als				Aantal landarbeiders, waarvan de mening over de verhouding boer-arbeider niet bekend is
		zeer slecht	slecht	redelijk goed	zeer goed	
Vast	78	1	7	37	32	1
Los	19			14	5	
Totaal	97	1	7	51	37	1
Vaste arbeiders						
< 40 jaar	35		5	15	14	1
40 - 49 jaar	15	1		10	4	
50 - 60 jaar	22		1	9	12	
≥ 60 jaar	6		1	3	2	
Georganiseerd	64	1	4	34	25	.
Niet-georganiseerd 1)	33	.	3	17	12	1
Met onderwijs	35	1	2	19	13	
Geen onderwijs	62		5	32	24	1

1) Excl. arbeiders in dienst van loonwerkers.

PERSOONLIJKE VERHOUDING BOER-ARBEIDER
(VASTE LANDARBEIDERS)

Arb. bez. op het bedrijf Leeftijd Organisatie Onderwijs	Aantal land- arbeiders 1)	Aantal landarbeiders dat de persoonlijke verhouding tot de werkgever kwalificeert als			
		zeer slecht	slecht	redelijk goed	zeer goed
1 vaste arbeider	20			1	13
2 vaste arbeiders	25	1		6	11
≥ 3 vaste arbeiders	33		2	5	17
< 40 jr.	35			6	14
40-49 jr.	15		1	2	10
50-59	22		1	4	13
≥ 60	6	1			4
Totaal	78	1	2	12	41
A.N.A.B.	3				1
St. Deusdedit	25	1	2	4	12
N.C.A.B.	20			3	10
Overige organisaties	3				1
Niet-georganiseerd	27			5	17
Met onderwijs	31	1	1	2	15
Geen onderwijs	47		1	10	26

1) Excl. arbeiders in dienst van loonwerkers

LEEFTIJDVERSCHIL BOER-ARBEIDER EN DE PERSOONLIJKE
VERHOUDING BOER-ARBEIDER

Leeftijd landarbeider	Leeftijd werkgever 2) (t.o.v. die van de werknemer)	Aantal land- arbeiders 1)	Aantal landarbeiders dat de verhouding boer-arbeider kwalificeerd als			
			zeer slecht	slecht	redelijk	goed zeer goed
< 40 jr.	Minder dan 10 jaar verschil	6		2	1	3
	Van 10-20 jaar ouder	10		1	3	6
	Meer dan 20 jaar ouder	16		3	10	3
	Onbekend of n.v.t.	3				3
	Werkgever is jonger Werkgever minder dan 10 jaar ouder	6		1	3	1
40-49 jaar	Werkgever 10-20 jaar ouder	2			1	1
	Werkgever meer dan 20 jaar ouder	4			4	
	Onbekend of n.v.t.	2			2	
	Werkgever < 40 jaar	1		1		
	Werkgever 40-50 jaar	4		1	2	1
50-59 jaar	Werkgever 50-60 jaar	5		1	3	1
	Werkgever ≥ 60 jaar	7		1	4	2
	Werkgever < 40 jaar	6		1	4	
≥ 60 jaar	Werkgever < 40 jaar	4			3	1
	Werkgever ≥ 60 jaar	2	1		1	

1 00 1

- 1) Vaste landarbeiders, excl. werkend bij loonwerkers.
2) Werkgever is soms bedrijfsleider, bij meerdere bedrijfshoofden
is de oudste genomen.

FACTOREN DIE DE ALGEMENE VERHOUDING BOER-
ARBEIDER ONGUNSTIG BEINVLOEDEN

Dienstverband leeftijd 2) Organisatie 2) Onderwijs 2)	Aantal land- arbeiders	Aantal landarbeiders dat de verhouding boer- arbeider minder goed vindt als gevolg van 1)															
		a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	g	l
Vast	78	•	1	1	1	8						•	3	5	8	1	1
Los	19		1			1						1	5	•	4	•	•
Totaal	97	2	1	1	1	9						1	8	5	12	1	1
< 40 jaar	45	2				3						•	4	2	4	•	1
40-49 jaar	19		1			1						1	2	2	3	1	•
50-59 jaar	24					1	3					1	1	3	•	1	•
≥ 60 jaar	9					2						1	•	2	•	1	1
A.N.A.B.	3											•	•	1	•	•	•
St.Deusedit	35	1				2						3	2	4	•	1	1
N.C.A.B.	22	1				1	2					1	•	5	1	•	2
Overige org.	4					2						•	2	•	•	•	•
Niet georganiseerd	33		1			3						1	4	1	2	•	3
Met onderwijs	35					5						1	1	4	4	1	1
Geen onderwijs	62	2	1	1	4							•	7	1	8	•	1

2) Vaste + losse arbeiders 3) Excl. loonwerkers 4) Incl. organisatie onbekend

- 1) a = durft het niet te zeggen
b = boer en arbeider kunnen niet zo goed met elkaar overweg
c = boer houdt zich niet aan C.A.O. (algemeen)
d = boer geeft uit zichzelf geen vakantiegeld
e = boer betaald uit zichzelf geen overuren
f = slechte schaftgelegenheid
g = arbeider is bij een boer niet in tel
h = de jongere boeren gaat wel, maar de oudere
i = boeren vinden dat het arbeiders te goed gaat
- j = je kent elkaar te goed, dat heb je niet op een fabriek
k = ligt niet alleen aan de boer
l = boer moet redelijker zijn
m = boeren hebben voor de arbeiders weinig over
n = overige redenen
o = geen (duidelijk) motief

ONTWIKKELING ALGEMENE VERHOUDING BOER-ARBEIDER
IN DE LAATSTE 10 JAAR

Dienstverband Leeftijd Oordeel over de tegenwoordige alge- mene verhouding	Aantal land- arbeiders	Aantal landarbeiders dat als mening over de ontwikkeling van de laatste 10 jaar heeft						Aantal landarbeiders dat geen mening heeft gegeven over de ont- wikkeling van de ver- houding in de laatste 10 jaar
		1)	1	2	3	4	5	6
Vast	78	25	8	16	12	3		14
Los	19	7	2	3	5			2
Totaal	97	32	10	19	17	3		16
< 40 jaar	45	14	1	7	9	2		12
40-49 jaar	19	7	4	4	3			1
50-59 jaar	24	8	2	7	4	1		2
≥ 60 jaar	9	3	3	1	1			1

1) Excl. arbeiders bij loonwerkers, incl. de losse arbeiders.

- 1 = verbeterd, zonder commentaar
- 2 = verbeterd, door te kort aan arbeiders (noodgedwongen)
- 3 = verbeterd, meer waardering
- 4 = gelijk gebleven, niet veel veranderd
- 5 = slechter geworden
- 6 = verbeterd, overig commentaar

VAKBEKWAAMHEID

Dienstverband Leeftijd Organisatie Onderwijs	Aantal land- arbeiders 2)	Aantal landarbeiders dat de volgende werkzaam- heden 1) kan verrichten									
		a b c			a c			b c			geen
		a	b	c	a	c	b	a	b	c	
Vast	78	6	7	23	2	28	-	5			7
Los	19	1	3	3	2	2	2	2			4
Totaal	97	7	10	26	4	30	2	7			11
Vast	6										
< 20 jaar	12	1	3	1		4					1
20 - 29 jaar	17		2	8		4					1
30 - 39 jaar	15	3	1	4		6					1
40 - 49 jaar	22	2	1	4	1	7		4			3
50 - 59 jaar	6			3	1	1					1
60 - 64 jaar	-										
≥ 65 jaar											
Totaal	78	6	7	23	2	28		5			7
A.N.A.B.	3					2					1
St.-Deusdedit	35	1	4	9	1	11		4			5
N.C.A.B.	22	2	1	8		6	1	2			2
Overigen	4	1				2					1
Niet georganiseerd 3)	33	3	5	9	3	9	1	1			2
Geen onderwijs	62	2	8	14	3	19	1	6			9
Dagonderwijs of technisch onderwijs	23										
Overig onderwijs	12	3	2	10		9					
				2	1	2	1	1			2

- 1) a = trekkerwerk
b = aardappelselecteren
c = melken
geen = noch a, noch b, noch c
2) Exclusief loonwerk.
3) Inclusief org. onbekend.

ONDERWIJS LANDARBEIDERS

Leeftijd Organisatie Dienstverband	Aantal land- arbei- ders	Aantal landarbeiders naar genoten onderwijs							overig onder- wijs onbekend	geen onder- wijs
		dagonderwijs		uitsluitend agrarische cursussen			meer cursussen	zonder technische cursus		
		agrarisch	niet-agrarisch	agrarisch	niet-agrarisch	overig				
< 19 jaar	7	1			1			1		4
20 - 24 jaar	7				1					6
25 - 29 jaar	9				2					7
30 - 34 jaar	10	1			2	1	1			5
35 - 39 jaar	15	1			3	1	1	1		8
40 - 49 jaar	20	3			4	1	1	1	1	9
50 - 59 jaar	26				2	1	1	2		20
60 - 64 jaar	8					1				7
≥ 65 jaar	1					1				
Totaal	103	6			15	6	4	5	1	66
A.N.A.B.	5					1				4
St. Deusedit	37	2			8	2	1	1		23
N.C.A.B.	23	1			6	2	2		1	11
Niet org.vkver.	-									
Werkgeversorganisatie	4	2				1	1			
Niet georganiseerd 1)	34	1			1			4		28
Vast	84	6			14	5	4	4		51
Los	19				1	1		1	1	15
In dienst van loonw.	6						2			4

1) Waarvan 1 organisatie onbekend.

REKEN VAN HET VOLGEN VAN LANDBOUWONDERWIJS EN HET NUT VAN HET ONDERWIJS

Soort van agrarisch onderwijs	Aantal landarbeiders, met agrarisch onderwijs 1)	Aantal landarbeiders naar reden 2) van het volgen van agrarisch onderwijs													Aantal landarbeiders naar het nut v/h gevolgde onderw.			
		1	1/4	2	3	3/6	4	4/6	5	6	7	8	9	9/6	10	0	heeft er niets aan gehad	heeft er niets aan onbekend
Dagonderwijs	6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	6		
Technische cursussen	17			2	1	1	1	6	5	1	1	14	3					
Overige cursussen	11	1	1	1	1	1	3	3	1	1	10	1						

- 1) Vaste en losse arbeiders excl. de loonwerkers.
2) 1 = om eventueel zelfstandig te kunnen worden
2 = met diploma's kun je overal terecht
3 = boer stuurde of adviseerde hem
4 = je verdient wat meer
5 = om wat te leren voor eigen bedrijf
6 = het was nodig voor het werk
7 = ze gingen allemaal
8 = omdat ik er wat van wilde weten
9 = op aanraden van de ouders
10 = overigen
0 = onbekend

NOODZAKELIJKHEID VOOR HET VOLGEN VAN EEN VAKOPLEIDING (OORDEEL VAN DE LANDARBEIDERS)

Onderwijs- leeftijd	Aantal land- arbeiders 1)	Aant. landarb. dat een vakopleiding voor landarb. noodzakelijk acht; redenen:									Aant. landarb. dat een vakop- leiding voor landarb. niet noodzakelijk acht; redenen:								
		1/ 8	2/ 6	2/ 7	3/ 4	4/ 5	6/ 7	8/ 9	9/ 10	totaal	11/ 12	12/ 13	13/ 14	14/ 15	15/ 16	totaal			
Onderwijs	35	8	5	1	1		8	1	4	33				1		1	2		
Geen onder- wijs	62	26	3	2		1	1	1	2	49	4	1	1	2	2	3	13		
<20 jaar	7	2				1	1		1	5	1				1		2		
20-29 jaar	16	7					2		1	11				1	2	2	5		
30-39 jaar	22	6	2	1	1	1	1	2	2	19	1			1		1	3		
40-49 jaar	19	6	3	1			6	3		19							-		
50-60 jaar	24	8	3	1			5	1	2	20	1	1	1	1			4		
60-64 jaar	9	5					3			8	1						1		
Totaal	97	34	8	3	1	1	1	1	9	82	4	1	1	3	2	4	15		

1) Vaste en losse arbeiders, excl. loonwerkers.

- 1 = vanwege mechanisatie
2 = met diploma kom je altijd verder (bedrijfsleider worden)
3 = kleine kans men bedrijf(je) te beginnen
4 = aardappelselectie (speciale cursus)
5 = voor trekkeureheffeur wvl, gewoon landarbeider niet
6 = inzicht is belangrijk
7 = hogere beloning
8 = vakopleiding is vereist
9 = overige redenen
11 = je hebt het niet nodig voor je werk
12 = boer neemt beslissingen
13 = je kunt het beter op het land leren dan op school
14 = overige redenen
21 = geen mening
0 = onbekend

BESTE VORM VAN ONDERWIJS VOOR EEN VAKOPLEIDING VOOR LANDARBEIDERS
(SPONTANE REACTIE)

Onderwijs Dienstverband Leeftijd	Aantal land- arbeiders dat een vak- opleiding voor landar- beiders noodzakelijk acht 1)	Aantal landarbeiders dat als spontane reactie de beste soort van onderwijs voor een vakopleiding voor landarbeiders vindt ...				
		lagere landbouwschool of lagere tuinbouwschool	middelbare landbouwschool of middelbare tuinbouwschool	algemene landbouwcursus of algemene tuinbouwcursus	cursus trekkerkennis, rige motorkennis, tuin- landbouwwerk- tuigen prak- tijkschool	ove- sussen kend
Dagonderwijs	6	2	2		-	2
Technisch onderwijs	15	2	1		8	-
Overig onderwijs	12	4	2	1	2	-
Geen onderwijs	49	2	-	1	17	-
Totaal	82	10	5	2	27	2
< 20 jaar	5	1	-	1	1	1
20 - 29 jaar	11	-	-		6	-
30 - 39 jaar	19	3	3		7	-
40 - 49 jaar	19	3	2		3	1
50 - 59 jaar	20	2	-		8	-
60 - 64 jaar	8	1	-	1	2	-
Vaste arbeider	67	8	5	2	24	2
Losse arbeider	15	2	-	-	3	-

1) Vaste en losse arbeiders exclusief loonwerkers.

BESTE WORM VAN ONDERWIJS VOOR EEN VAKOPLEIDING
(NA RAADPLEGING VAN DE ONDERWIJSMOGELIJKHEDEN)

Spontane reactie	Aantal land- arbeiders dat een vak- opleiding voor landar- beiders nood- zakelijk acht	Aantal landarbeiders dat na raadpleging van onderwijs- mogelijkheden als de beste soort van onderwijs noemt						
		middelba- re land- bouw- school	lagere landbouw- school	land- bouw- avond- cursus	prak- tijk- school	prak- tijk- cur- sus	L.t.s.met landbouw- afdeling	L.t.s. geen ant- woord
Lagere landbouwschool of lagere tuinbouwschool	10		6	1	1		2	
Middelbare landbouwschool of middelbare tuinbouwschool	5		1	2				2
Algemene landbouwcursus				1	1			
Algemene tuinbouwcursus	2							
Cursus trekkerkennis, mo- torkennis, landbouwwerk- tuigen, praktijkschool	27	-	2	2	4	8	11	-
Overige tuinbouwcursussen	2	-	1	-	1	-	-	-
Onbekend	36	1	3	9	7	6	7	1 2
Totaal	82	1	13	15	14	14	20	1 4

BEREIDHEID TOT HET VOLGEN VAN EEN CURSUS

	Aantal land-arbeiders 1)	Aantal landarbeiders dat bereid is een cursus te volgen		Aantal landarbeiders waarvan niet bekend is of zij een cursus willen volgen
		wel	niet	
< 20 jaar	7	3	4	
20 - 29 jaar	16	8	8	
30 - 39 "	22	10	12	
40 - 49 "	19	5	14	
50 - 59 "	24	4	19	1
60 - 64 "	9		9	
Totaal	97	30	66	1
Dagonderwijs	6	1	5	
Technisch onderwijs	17	12	5	
Overig onderwijs	12	3	9	
Geen onderwijs	62	14	47	1
Vindt vakopleiding noodzakel.:				
wel onderwijs	33	14	19	
geen onderwijs	49	12	36	1
Vaste	78	26	51	1
Losse	19	4	15	

1) Inclusief losse arbeiders, exclusief arbeiders bij loonwerkers.

BEROEP OF BEZIGHEID 1) VAN DE DOCHTERS VAN LANDARBEIDERS 2)

		Aantal dochters van beroep of bezigheid														
Dienst- verband vader, leef- tijd	Aan- tal doch- ters (1)	Volgt dagonderwijs (na de lagere school)				Uitsluitend werkend										
		Middelb. onderwijs of alg. vormend onderwijs	huis- houd onder- wijs	over- rig onder- wijs	in de huis- hou- ding thuis	dienst- bode	naai- ster	kan- toor- be- diende	winkel- meisje, serveer- ster e.d.	verpl. ster	onder- wijze- res	fabrieks- arbeid- ster	overige beroep- pen	beroep of bezig- heid is onb.		
Vast	53	1	-	-	6	22	6	-	2	2	-	5	3	6		
Los	22	-	1	-	4	4	3	2	-	-	-	-	1	7		
Totaal	75	1	1	-	10	26	9	2	2	2	-	5	4	13		
<15 jr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
15-19 jr.	24	1	1	-	4	7	3	-	1	-	-	-	1	4		
20-24 jr.	23	-	-	-	1	6	4	2	-	2	-	-	3	4		
25-29 jr.	11	-	-	-	1	5	1	-	1	-	-	-	-	1		
30-34 jr.	11	-	-	-	2	5	1	-	-	-	-	-	-	3		
35-39 jr.	6	-	-	-	2	3	-	-	-	-	-	-	-	1		
40-49 jr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
≥50 jr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		

1) Huidig beroep of laatste bekende beroep voor het huwelijk.

2) Excl. dochters van loonwerkers.

AFSTAND TOT HET WERK 1)
(vaste landarbeiders)

Leeftijd	Aantal vaste landarbeiders	Aantal vaste landarbeiders naar afstand tot het werk										onbekende afstand	
		<0,3 km	0,3<0,5 km	0,5<1 km	1<1,5 km	1,5<2 km	2<3 km	3<5 km	5<7 km	7<10 km	≥10 km		
<25 Jaar	11	1		1	2		3	2	1	1			
25-29 "	7	1	1	1			1	3					
30-39 "	17	5		1	2	2	2	3	1				
40-49 "	15	4		1	3	1		2	2				
50-59 "	22	5	1	2	4		2	4	2	1			
60-64 "	6	3		1			2						
Totaal	78	23	2	7	11	3	10	14	6	2			
Vervoer													
Te voet	21	17	1	3									
Fiets	40	2	1	4	10	2	8	12	1				
Bromfiets	11				1		2	2	4	2			
Motorfiets	2					1			1				
Auto													
Wenende op het bedrijf	4	4											

1) Excl. loonwerkers.

JURIDISCHE WOONPOSITIE

Dienstverband		Aantal landarbeiders naar de juridische wijze van wonen							
Leeftijd	Aantal land- arbeiders 1)	eigen woning	gewone huur- woning	huurwo- ning van werkgever	dienst- woning	inwonend bij ouders	inwonend bij anderen	onbekend	
Vast	78	20	13	1	29	13	2		
Los	19	6	4	-	1	8	-		
Totaal	97	26	17	1	30	21	2		
< 30 jaar	23	2	-	-	3	18	-		
30-39 jaar	22	7	2	1	8	3	1		
40-49 jaar	19	5	8	-	6	-	-		
50-59 jaar	24	8	6	-	9	-	1		
≥ 60 jaar	9	4	1	-	4	-	-		
Gehuwd	74	26	16	1	30	1	-		
Niet gehuwd	23	-	1	-	-	20	2		
Vaste landarbeiders									
< 1 km 2)	32	4	-	-	27	1	-		
1-2 km	14	5	4	-	2	2	1		
2-3 km	10	4	-	1	-	4	1		
3-5 km	14	4	6	-	-	4	-		
5-7 km	6	2	3	-	-	1	-		
7-10 km	2	1	-	-	-	1	-		
≥ 10 km									

1) Excl. arbeiders bij loonwerker.

2) Incl. 4 landarbeiders op het bedrijf wonend.

VOORKEUR VOOR LIGGING VAN DE WONING

Leeftijd Ligging van de woning Toekomstplannen	Aantal gehuwde- landarbeiders 1)	Aantal gehuwde landarbeiders dat het liefst zou wonen in:			aan de rand van een stad of dorp	alleen- staand huis op het land
		een grote stad	een kleine stad	een groot dorp		
< 25 jaar	1			1		
25-29 jaar	5				1	
30-39 jaar	18			1	10	5
40-49 jaar	19	1		2	10	2
50-59 jaar	22			1	8	7
≥ 60 jaar	9			1	5	
Totaal	74	1		6	34	14
Kern	25	1		1	9	4
Gehucht	5				2	
Lintbebouwing	14			1	11	1
Verspreid	29			4	12	9
Wenst van beroep te veranderen	6			2	1	
Wenst niet van beroep te veranderen	57	1		3	27	14
Niet zeker of ze van beroep zullen veranderen 2					1	1

1) Vaste en losse landarbeiders excl. de arbeiders in dienst van loonwerkers.

UITSPRAKEN BEHOREND BIJ DE MENING VAN DE VROUW OVER HET LANDARBEIDERSBEROEP

Tot de maatschappelijke waardering zijn de volgende uitspraken gerekend:

1. de verhouding tot de baas kon wel beter zijn;
2. het landarbeidersberoep biedt kansen om vooruit te komen;
3. het landarbeidersberoep staat lager dan de andere arbeidersberoepen;
4. het nogal eens werkloos zijn (in de winter) is een bezwaar;
5. ik zou als man liever een ander beroep gekozen hebben;
6. de naam "landarbeider" klinkt niet zo mooi;
7. veel vrouwen vinden het beroep van landarbeider weinig in tel in de maatschappij;
8. het werk wordt goed beloond.

Tot de waardering over loon, vakantie en werktijden worden de volgende uitspraken gerekend:

1. je moet teveel werkuren maken;
2. het werk wordt goed beloond;
3. je moet te vroeg beginnen;
4. je bent als landarbeider vaak zo laat thuis;
5. zaterdagmiddag en op zondag werken is een bezwaar;
6. het aantal vakantiedagen is redelijk;
7. je kunt je vakantie niet opnemen in de periode wanneer je wilt.

Tot de waardering van het werk zelf zijn de volgende uitspraken gerekend:

1. mijn man (zoon) komt vaak te vermoeid thuis;
2. het werk is te zwaar;
3. dat het zulk vuil werk is, is een bezwaar;
4. het buiten in de natuur werken als landarbeider is mooi;
5. het is een mooi beroep met afwisselend werk.